मम आयुःकर्त्री क्षेमकर्त्री शान्तिकर्त्री तुष्टिकर्त्री पुष्टिकर्त्री भव ॥२॥ भो भो वायो एनं सदीपं पायसबलिं गृहाण सपरिवारस्य मम आयुः० क्षेम० शान्ति० तुष्टि० पुष्टिकर्ता भव ॥३॥ भो भो आकाश एनं सदीपं पायबलिं गृहाण सपरिवारस्य मम आयुः० क्षेम० शान्ति० तुष्टि० पुष्टिकर्ता भव ॥४॥ भो भो अश्विनौ एनं सदीपं पायसबलिं गृह्णतम् सपरिवारस्य मम आयुःकर्तारौ क्षेमकर्तारौ शान्ति-कर्तारौ तुष्टिक ारौ पुष्टिकर्तारौ भवतम् ॥५॥ भो भो इन्द्र एनं सदीपं पायसबलिं गृहाण सपरिवारस्य मम आयुः० क्षेम० शान्ति० तुष्टि० पुष्टिकर्ता भव ॥१॥ भो भो अग्ने एनं सदीपं पायसबलिं गृहाण सपरिवारस्य मम आयुः० क्षेम० शान्ति० तुष्टि० पुष्टिकर्ता भव ॥२॥ भो भो यम एनं सदीपं पायसबलिं गृहाण सपरिवास्य मम आयुः० क्षेम० शान्ति० तुष्टि० पुष्टिकर्ता भव ॥३॥ भो भो निर्ऋते एनं सदीपं पायसबलिं गृहाण सपरिवारस्य मम आयुः क्षेम० शान्ति० तुष्टि० पुष्टिकर्ता भव ॥४॥ भो भो वरुण एनं सदीपं पायसबलिं गृहाण सपरिवारस्य मम आयुः० क्षेम० शान्ति० तुष्टि० पुष्टिकर्ता भव ॥५॥ भो भो वायो एनं सदीपं पायसबलिं गृहाण सपरिवारस्य मम आयुः० क्षेम० शान्ति० तुष्टि० पुष्टिकर्ता भव ॥६॥ भो भो कुबेर एनं सदीपं पायसबलिं गृहाण सपरिवारस्य मम आयुः० क्षेम० शान्ति० तुष्टि० पुष्टिकर्ता भव ।७॥ भो भो ईश एनं सदीपं पायसबलिं गृहाण सपरिवारस्य मम आयुः० क्षेम० शान्ति० तुष्टि० पुष्टिकर्ता भव ॥८॥ भो भो ब्रह्मन् एनं सदीपं पायसबलिं गृहाण सपरिवारस्य मम आयुः० क्षेम० शान्ति० तुष्टि० पुष्टिकर्ता भव ॥९॥ भो भो अनन्त एनं सदीपं पायसबलिं गृहाण सपरिवारस्य मम आयुः० क्षेम० शांति० तुष्टि० पुष्टिकर्ता भव ॥१०॥ भो भो क्षेत्राधिपते एनं सदीपं पायसबलिं गृहाण सपरिवारस्य मम आयुः० क्षेम० शान्ति तुष्टि० पुष्टिकर्ता भव ॥१॥ भो भो वास्तोष्पते एनं सदीपं पायसबलिं गृहाण सपरिवारस्य मम आयुःकर्ता क्षेमकर्ता शान्तिकर्ता

तुष्टिकर्ता पुष्टिकर्ता भव ॥ एवं सर्वेभ्यः पायसबलिं दत्त्वा **क्षेत्रपालाय सचतुर्वर्तिकादीपं सद्रव्यं सताम्बूलं कृसरान्नबलिं दद्यात्** । अद्येहेत्यादि देशकालौ संकीर्त्य अमुकोहं कृतस्यामुकहोमस्योत्तराङ्गत्वेन सर्वारिष्ट-निवृत्त्यर्थं क्षेत्रपालाय बलिदानं करिष्ये तदङ्गत्वेन पूजनं च करिष्ये इति संकल्प्य कृसरबल्युपरि चतुर्वर्तिसंयुक्तं दीपं प्रज्वलय्य बलिं संप्रोक्ष्य रक्तचन्दनादिभिः संपूजयेत् । **ध्यानम्**—ॐ आजङ्घकव्रजटाधरं त्रिनयनं नीलाञ्जनाद्रिप्रभं दोर्दण्डान्तगदाकपालमरुणस्रग्गन्धवस्त्रावृतम् । घण्टाघुर्घुरमेखलाध्वनिमिलद्धुंकारभीमं विभुं वन्दे संहितसर्पकुण्डलधरं श्रीक्षेत्रपालं सदा ॥ इति ध्यात्वा रक्तचन्दनादिभिः संपूज्य पुटकोपरि ताम्बूलं दक्षिणां च निधाय **क्षौं क्षेत्रपालाय भूतप्रेतपिशाचडाकिनी-शाकिनीवेतालादिपरिवारयुताय एषः सदीपः सताम्बूलः सदक्षिणः कृस-रान्नबलिर्नमः भो भो क्षेत्रपाल दिशो रक्ष बलिं भक्षय मम सपुत्रसपरिवा-रस्यायुःकर्ता क्षेमकर्ता शान्तिकर्ता तुष्टिकर्ता पुष्टिकर्ता भव** इत्युक्त्वा हस्तस्थजलं तदुपरि विसृज्य तत इमं बलिं शूद्रेण दुर्ब्राह्मणेन वा चतुष्पथे क्षेपयेत् । ततः आचम्य द्यौः शान्तिरिति तत्स्थानं संप्रोक्षयेत् ॥

ततः पूर्णाहुतिहोमः अद्येह अमुकोहममुकस्य मम सर्वाभ्युदयप्राप्तये एतद्धोमकर्मणः न्यूनातिरिक्तपरिपूर्त्यर्थं पूर्णाहुतिहोमं करिष्ये इति-संकल्प्य पूर्ववत् मृडनामाग्नेः पूजनपूर्वकं तत्र मूर्द्धानंदिव इति मन्त्रेण पूर्णाहुतिं जुहुयात् (पृष्ठ २५) ततः श्रद्धां मेधामित्यग्निपूजनं कृत्वा तनूपाऽग्ने० इत्यादिभिरङ्गान्यालभेत (पृ० २५) ततस्त्र्यायुषाणि कुर्वते भस्मना ॥ **ॐ त्र्यायुषं जमदग्नेः** इति ललाटे **कश्यपस्य त्र्यायुष-मिति** ग्रीवायां **यद्देवेषु त्र्यायुषम्** इति दक्षिणांसे **तन्नो अस्तु त्र्यायुष-मिति** हृदि इति त्र्यायुषधारणं कृत्वा पुनरग्निं संपूज्य आचार्यादिभ्यो वरं दद्यात् । आदित्याय कपिलां सोमाय शंखं भौमाय रक्तं वृषं बुधाय सुवर्णं बृहस्पतये पीतवस्त्रं शुक्राय श्वेताश्वं शनये कृष्णां गां राहवे खड्गं केतवे छागम् । इति यथोक्तदक्षिणां दद्यात् यथोक्तालाभे

सर्वेषां गां सुवर्णं वा दद्यात् । अद्येह अमुकोऽहं अमुकस्य अमुककामनया कृतस्यास्य ग्रहयागकर्मणः सांगफलप्राप्त्यर्थं ग्रहाणां प्रीतये इदं सुवर्णमाचार्याय दास्ये तथा कृतस्यास्य ग्रहयागकर्मणः साङ्गता-सिद्ध्यर्थमिदं सुवर्णं ब्रह्मणे तुभ्यं संप्रददे ॐतत्सन्न मम । इति संकल्प्य आचार्यब्रह्मभ्यां दत्त्वा उत्तराङ्गत्वेन ग्रहपूजनं कृत्वा भूयसीं संकल्पयेत् अद्येहेत्यादि अमुकोहं कृतस्यास्य ग्रहयागकर्मणः सांगफलप्राप्त्यर्थं साद्गुण्यार्थं न्यूनातिरिक्तदोषपरिहारार्थं च इमां भूयसीं दक्षिणां नानागोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये ॐतत्सत् तथा एतत्ग्रहयाग-कर्मणः साद्गुण्यार्थं ग्रहाणां प्रीत्यै च सिद्धान्नेन ब्राह्मणानन्यांश्च भोजयिष्ये इतिसंकल्पयेत् । ततः सपत्नीकं सपुत्र भद्रासनोपविष्टं यजमानं आचार्यादयः कलशोदकेन वैदिकैः पौराणिकैश्च मन्त्रैरभिषिक्तं कुर्युः । तत्र वैदिकमन्त्राः ।। ॐदेवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभि-षिंचामि ।। १ ।। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । अश्विनोर्भैषज्येन तेजसे । ब्रह्मवर्चसायाभिषिंचामि ।। सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्यायान्नाद्यायाभिषिंचामि ।। इन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय श्रिये यशसेऽभिषिंचामि ।। कोऽसि कतमोऽसि कस्मै त्वा काय त्वा सुश्लोक सुमङ्गल सत्य राजन् । शिरो मे श्रीर्यशो मुखं त्विषिः केशाः श्मश्रूणि । राजा मे प्राणोऽमृतꣳसम्राट् चक्षुर्विराट् श्रोत्रम् । जिह्वा मे भद्रं वाङ् महो मनो मन्युः स्वराड्भामः । मोदाः प्रमोदाःअंगुली-रंगानि मित्रं मे सहः ।। बाहू मे बलमिन्द्रियं हस्तौ मे कर्म वीर्यम् । आत्मा क्षत्रमुरो मम पृष्ठीर्मे राष्ट्रमुदरमꣳसौ ग्रीवाश्च श्रोणीऽऊरूऽ-अरत्नी जानुनी विशो मेऽङ्गानि सर्वतः ।। नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं पायुर्मेऽपचितिर्भसत् ।। आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यं पसः । जंघाभ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मिन्विशि राजा प्रतिष्ठितः । प्रतिक्षत्रे प्रति-तिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु ।। प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठा-

न्यात्मन्प्रतिप्राणेषु प्रतितिष्ठामि पृष्ठे द्यावाप्रतितिष्ठामि यज्ञे ॥ त्रया देवाऽएकादश त्रयस्त्रिꣳशाःसुराघसः बृहस्पतिपुरोहिता देवस्य सवितुः सवे देवा देवैरवन्तु मा ॥ प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन सत्यं यज्ञेन यज्ञो यजुर्भिर्यजूꣳषि सामभिः सामान्यृचः पुरोनुवाक्याभिः पुरोनुवाक्या याज्याभिर्याज्या वषट्कारैर्वषट्काराऽ-आहुतिभिराहुतयो मे कामान्समृद्धयन्तु ॥ ॐसर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः । आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ ॐस्वस्ति नऽइन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽ-अरिष्ठनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥१॥ ॐपयः पृथिव्यां पयऽ-ओषधीषु पयो दिव्यंतरिक्षे पयोधाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ॥२॥ ॐविष्णो रराटमसि विष्णोः श्नप्त्रेस्थो विष्णोः स्यूरसि विष्णो-ध्रुवोसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥३॥ अग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता वसवो देवता रुद्रो देवताऽदित्या देवता मरुतो देवता विश्वेदेवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता वरुणो देवता ॥४॥ मूर्द्धासि राड्ध्रुवासि धरुणा धर्त्र्यसि धरणी ॥ आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा ॥५॥ ॐद्यौः शान्तिरन्तरिक्षꣳशान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्ति-र्ब्रह्मशान्तिः सर्वꣳशान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि सुशा-न्तिर्भवतु ॥६॥ अथपौराणिकमन्त्राः ॥ सुरास्त्वामभिषिचन्तु ब्रह्म-विष्णुमहेश्वराः । वासुदेवो जगन्नाथस्तथा संकर्षणो विभुः ॥ प्रद्युम्न-श्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते । आखण्डलोग्निर्भगवान् यमो वै निर्ऋतिस्तथा ॥ वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः । ब्रह्मणा सहितः शेषो दिग्पालाः पान्तु ते सदा । कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः । बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः ॥ एतास्त्वामभिषिचन्तु देवपत्न्यः समागताः आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसिताकंजाः ॥ ग्रहास्त्वामभिषिचन्तु राहुः केतुश्च

पूजिताः । देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।। ऋषयो मनवो गावो देवमातर एव च ।। देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणः । अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ।। औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये । सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ।। एते त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ।। विश्वानि देवसवितर्दुरितानि परासुव । यद्भद्रं तन्नऽआसुव ।। शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु वृद्धिरस्तु अमृताभिषेकोस्तु यच्छ्रेयस्तदस्तु यत्पापं रोगः शोकः कष्टं दुःखं दारिद्रयं तत् दूरे प्रतिहतमस्तु । ॐभूर्भुवः स्वः अमृताभिषेकोस्तु शान्तिर्भवतु।। इत्यभिषेकमन्त्राः ततः तिलककरणम्-- भद्रमस्तु शिवं चास्तु महालक्ष्मीः प्रसीदतु । रक्षन्तु त्वां सदा देवाः संपदः सन्तु सर्वदा ।। सपत्ना दुर्ग्रहाः पापाः दुष्टसत्वाद्युपद्रवाः । तमालपत्रमालोक्य निष्प्रभावा भवन्तु ते ।। आभ्यां मन्त्राभ्यां तिलकाक्षतारोपणं विधाय ॐयुञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः रोचन्ते रोचना दिवि ।। अक्षताः पान्तु । ततो रक्षाबंधनम् । मंत्रोयथा---येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः । तेन त्वामनुबध्नामि रक्षे मा चल मा चल ।। त्वं यविष्ठ दाशुषो नॄँः पाहि शृणुधी गिरः । रक्षातोकमुत त्मना ।। रक्षा सुरक्षां कुर्यात् । आभ्यां मन्त्राभ्यां पुंसां दक्षिणकरे। स्त्रीणां वामकरे रक्षासूत्रं बध्नीयात् । तत आशीर्मंत्रपाठः ।। ॐगणानान्त्वा गणपतिꣳहवामहे प्रि० गर्भधम् ।।१।। ॐ आकृष्णेनेत्यादि नव मन्त्रान्पठित्वा ।। ॐकामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च इन्द्रायाश्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्यो ओषधीभ्यः ।।१।। ॐऋतं च मेऽमृतं च मेऽयक्ष्मञ्च मेऽनामयश्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुष्ट्वं च मेऽनमित्रं च मे अभयं च मे सुखं च मे शयनं च मे सूषाश्च मे सुदिनं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ।।२।। तीव्रान् घोषान् कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयंतः ।। अवक्रामंतः प्रपदैरमित्रान् क्षिणन्ति शत्रूँ २।। रनपव्ययन्तः ।।३।। ॐदीर्घायुस्त ओषधे खनिता यस्मै च

त्वा खनाम्यहम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरोहितात् ॥४॥ सहस्रस्य प्रमासि सहस्रस्य प्रतिमासि सहस्रयोन्मासि सहस्रोसि सहस्राय त्वा ॥५॥ पुनस्त्वा रुद्रादित्या वसवः समृद्ध्यतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः । घृतेन त्वं तन्वं वर्द्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥६॥ युवꣳसुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ॥ विपिपाना शुभस्पती इन्द्र कर्मस्वावतम् पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यैर्दꣳसनाभिः यत्सुरामंव्यपिवः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णाक् ॥ शतं जीव शरदो वर्द्धमानः शतंहेमन्तान् शतमुवसन्तान् । शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥ इत्याशीर्वादमंत्राः ॥ मंत्रार्थाः सफलाः सन्तु पूर्णाः सन्तु मनोरथाः । शत्रूणां बुद्धिनाशोस्तु मित्राणामुदयस्तव ॥ इति स्त्रीणां तु विशेषः ॥ श्रीश्चते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् ॥ इष्णन्निषाणामुम्मऽइषाण सर्वलोकम्मऽइषाण ॥ आयुष्मती पुत्रवती धनवती सौभाग्यवती भव इति ॥ इत्याशिषो गृहीत्वा अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय पार्थिवीम् । इष्टकामसमृद्ध्यर्थं पुनरागमनाय च ॥ इतिदेवान्विसृज्य । गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने त्वं सुरेश्वर । यत्रं ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ हुताशन ॥ इत्यग्निं विसृज्य ब्राह्मणान्परितोष्य भोजयित्वा सुहृद्भिः सह भुञ्जीत ॥

इति ग्रहयागविधिः ॥

अथ चूडाकर्म्म

तत्र पारस्करः सांव्वत्सरिकस्य चूड़ाकरणं तृतीये वाऽप्रतिहते इति ज्योतिःशास्त्रेषु चूड़ाकर्म्मं तृतीयेब्दे पञ्चमे सप्तमेऽपि वेति तत्र उपनीत्या सहैव वेति स्मृतिपक्षमादाय विधिर्लिख्यते—चूड़ाकर्मदिवसात्पूर्व्वेह्नि रात्रौ गणपतिपूजनपूर्व्वकं केशाधिवासनं कुर्य्यात् पीतवस्त्र-

नवखण्डेषु हरिद्रादूर्वासर्षपाक्षतादिमङ्गलद्रव्याणि क्षिप्त्वा सूत्रेण त्रिगुणेन दृढं बद्ध्वा नव पोटलिका निर्ममेत् तथैका दशमीं न निर्माय स्थापयेत् ततः स्वस्तिवाचनपूर्वकं शुभासने उपविश्याचम्य **गणेशपूजनं कुर्यात्** तत्र सङ्कल्पः अद्येहेत्यादि अमुकोहं अमुकराशेः पुत्रस्य करिष्यमाणचूडाकरणोपयोगिकेशलतिकाधिवासनकर्म्मणि निर्विघ्नतासिद्धये भगवतो गणेश्वरस्य यथामिलितोपचारैः पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य गणेशपूजनविधिना (पृ. २-६) गणेशं सम्पूज्य **प्रधानसङ्कल्पं कुर्य्यात्** यथा अद्येहेत्यादि अमुकोहं अमुकराशेः पुत्रस्य श्वः करिष्यमाणचूडाकर्म्मसिद्धयर्थं केशाधिवासनं करिष्ये, इति सङ्कल्प्य निर्म्मिताः पोटलिका आदाय एकैकया पोटलिकया एकैकां जुटिकां केशेषु बध्नीयात् तत्र क्रमः पूर्वं शिरोदक्षिणतस्तिस्रः ततः पश्चात्तिस्रः ततः उत्तरतोपि तिस्रः ततः एकया मध्ये यथोचितां शिखां मङ्गलघोषपुरस्सरं बध्नीयात् आचाराद्द्वे पोटलिके अन्ये निर्माय तयोरेकां क्षुरे एकां शलल्यां च बध्नीयात् ततः एतन्ते० ॐभूर्भुवः स्वः चूडाकर्म्मजुटिकाः सुप्रतिष्ठिता भवन्त्विलिप्रतिष्ठाप्य ताम्रपात्रे कांस्यपात्रे वा आनडुहं गोमयं गव्यं नवनीतं घृतं दधि वा ताम्रपरिष्कृतं तिग्मधारं क्षुरं श्येणी शलली कुशपत्रत्रयनिर्मितानि त्रिगुणितसूत्रवेष्टितानि नव कुशतरुणानि च स्थापयेत् ततो दक्षिणासङ्कल्पः अद्येहेत्यादि अमुकोह अमुकराशेः पुत्रस्य केशाधिवासनकर्मणः साद्गुण्यार्थमिमां दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो दास्ये ॐतत्सत् इति दक्षिणां दत्वा पोटलिका उष्णीषादिना बद्ध्वा संवेशयेदिति केशाधिवासनम् ॥

अथ पिता चूडाकर्म्मदिवसे प्रातरुत्थाय स्वकीयं नित्यकर्म्म समाप्य गीतवादित्रादिपञ्चघोषपूर्व्वकं पश्चिमद्वारेण शालां प्रविशेत् सा च शाला नवग्रहयागसिद्धैव तत्र स्वासने उपविश्याचम्य च अर्घं सम्पाद्य प्राणायामं विधाय गणेशपूजनविधिना (पृ० २–६) गणेशपूजनं **विदध्यात्** तत्र **प्रधानसङ्कल्पः** ॐ विष्णुः ३ अद्येहेत्यादि अमुको-

हममुकस्य करिष्यमाणचूडाकरणोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनकर्म्मसु निर्विघ्नताप्राप्तये पूर्वाङ्गत्वेन भगवतो गणेश्वरस्य यथामिलितोपचारैः पूजनं करिष्ये इतिसङ्कल्प्य **गणेशं सम्पूज्य** दक्षिणां दद्यात् ततो **मातृपूजनं कुर्य्यात्** तत्र सङ्कल्पः अद्येहेत्यादि अमुकोहममुकस्य करिष्यमाणचूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनकर्म्मसु सर्वाभ्युदयप्राप्तये पूर्वाङ्गत्वेन गणपतिसहितगौर्य्यादिषोडशमातृणां पूजनं करिष्ये इति-सङ्कल्प्य मातृः पूजयित्वा वसोर्धाराः पातयित्वा दक्षिणां दद्यात् । तत **आभ्युदयिकं कुर्य्यात्** तत्र सङ्कल्पः देशकालस्मरणान्ते अमुकोहम् अमुकगोत्राणाम् अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाम् अमुकामुकीदेवीनां तथामुकगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुकदेवानां तथा-मुकगोत्राणामस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाममुकामुकदेवा-नाममुकस्य करिष्यमाणचूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनकर्म्मसु सर्वाभ्यु-दयप्राप्तये पूर्व्वाङ्गत्वेन सत्यवसुसञ्ज्ञकविश्वेदेवपूर्व्वकं नान्दीमुखश्राद्धं करिष्ये इतिसङ्कल्प्य आसनदानादि दक्षिणादानान्तं कुर्य्यात् एवं **पुण्याहवाचनं च समापयेत्** । साम्प्रतिकाचारात्तु गणेशपूजनमात्रं विधाय चूडाकरणवेदीसमीपमागत्योपविश्याचम्यार्घं संस्थाप्य **प्रधान-संकल्पं कुर्य्यात्** तथा अद्येहेत्यादिसङ्कीर्त्तनान्ते अमुकोहममुकराशेः पुत्रस्य वीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणबलायुर्व्वर्चोऽभिवृद्धिद्वारा ॐ तत्सत् श्रीपरमेश्वरप्रीतये उपनयनात्प्राक् चूडाकर्म्मसंस्कारं करिष्ये तत्र आचार्य्यब्रह्मकर्मकर्त्तुम् आचार्य्यब्रह्मणोरुक्तविधिना पूजनपूर्व्वकं वरणं कुर्य्यात् । (एषु **कर्म्मसु ब्राह्मणानामाचार्य्यः पितैव** "उपनीय दद्वेदमाचार्य्यः स उदाहृत" इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । पितुरसन्नि-धाने पितृव्यभ्रात्रादीनामधिकारः क्षत्रियादीनां वेदाध्यापनाभावादन्यो ब्राह्मणोऽधिक्रियते ।) **पुनः संकल्पः** अद्येहामुकोऽहं कुमारस्य करिष्यमाणचूडाकर्मणः पूर्वाङ्गत्वेन त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयिष्ये भोजन-पर्याप्तं मिष्ठान्नं तन्निष्क्रयद्रव्यं वा दास्ये इति त्रिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो

दद्यात् । तत आचार्य्यः चूडाकरणवेद्यां पञ्चभूसंस्कारपूर्व्वकमग्निं स्थापयेत् अत्रावसरे माता कुमारं मङ्गलद्रव्यैः संस्नाप्य अहते वाससी परिधाप्य स्वयं च नवीनवस्त्राणि परिधाय कुमारमंके निधाय पञ्चघोषपुरस्सरं पश्चिमद्वारेण शालां प्रविश्य अग्नेः पश्चात्पत्युर्व्वामत उपविशति ततः पिता ब्रह्मोपवेशनादिपर्य्युक्षणान्तं कर्म्म समाप्य आसादनान्ते विशेषवस्तूनि स्थापयेत् शीतोष्णोदकमिश्रणार्थमेकं पात्रं शीतं जलम् उष्णं जलं नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दधिपिण्डं वा त्र्येणी शलली त्रिषुस्थानेषु श्वेतेत्यर्थः सप्तविंशतिदर्भपिञ्जूल्यः पवित्रलक्षणाः ताश्च सौकर्य्याय तिस्रस्तिस्रः सूत्रवेष्ठिताः क्रियन्ते क्षुरस्ताम्रमयः ताम्रपरिष्कृतो लौहो वा आनडुहं गोमयं नापितश्चेति । ततः पवित्रच्छेदनादिपर्य्युक्षणान्तं कर्म्म कृत्वा (पृ० २१-२२) **द्रव्यत्यागं कुर्य्यात्** अद्येहेत्यादि अमुकोहम् अमुकराशेः पुत्रस्य चूडाकर्म्मणा यक्ष्ये तत्र प्रजापतिमिन्द्रिमग्निं सोममग्निं वायुं सूर्य्यं अग्नीवरुणावग्नीवरुणावग्निवरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान्मरुतः स्वर्कान् वरुणमदितिमग्निं प्रजापतिमग्निं स्विष्टकृतं चाज्येनाहं यक्ष्ये इदमाज्यं तत्तद्देवताभ्यो मया परित्यक्तं यथादेवतमस्तु तथा सभ्यनामाग्नेः पूजनं करिष्ये ॐ**एतन्त** इति प्रतिष्ठा ॐभूर्भुवः स्व सभ्यनामाग्ने सुप्रतिष्ठितो वरदो भव । तदेवाग्निरिति चत्वारिश्रृङ्गा इति च ध्यानावाहनपाद्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणान्वारब्धो मनसा प्रजापतिं ध्यायन् जुहुयात् ॐ**प्रजापतये स्वाहा** इदं प्रजापतये ॐ**इन्द्राय स्वाहा** इदमिन्द्राय ॐ**अग्नये स्वाहा** इदमग्नये ॐ**सोमाय स्वाहा** इदं सोमाय इत्याघाराज्यभागौ हुत्वा भूरादिहोमं कुर्य्यात् (व्याहृतीनां प्रजापतिऋर्षिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्यादेवताः सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोग.) ॐ**भूः स्वाहा** इदमग्नये ॐ**भुवः स्वाहा** इदं वायवे ॐ**स्वः स्वाहा** इद ॐसूर्य्याय (त्वन्नोअग्न इति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते चूडाङ्गहोमे विनियोगः) ॐ**त्वन्नोऽअग्ने त्वरुणस्य विद्वान्देवस्य**

हेडोऽवयासिसीष्ठाः यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो व्विश्वा द्वेषाᳬसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्याम् (सत्वन्न इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते चूडाङ्गहोमे विनियोगः) ॐ**सत्वन्नोऽअग्नेऽवमो भवोती नेदिष्टोऽअस्याऽउषसो व्युष्टौ अवयक्ष्व नो वरुणᳬरराणो व्वीहि मृडीकᳬसुहवो नऽएधि स्वाहा ।** इदमग्नीवरुणाभ्याम् (अयाश्चाग्न इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता चूडाङ्गहोमे विनियोगः) ॐ**अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्ति पाश्च सत्त्वमित्वमयाऽअसि अया नो यज्ञं वहास्यया नो धेहि भेषजᳬस्वाहा ।** इदमग्नये (ये ते शतमिति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वरुणसवितृविष्णुविश्वेमरुतः स्वर्का देवता चूडाङ्गहोमे विनियोगः) ॐ**ये ते शतं व्वरुणं ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः तेभिर्न्नोऽअद्य सवितोत विष्णुर्व्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्क्काः स्वाहा ।** इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः (उदुत्तममिति शुनःशेफऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वरुणो देवता चूडाङ्गहोमे विनियोगः) ॐ**उदुत्तमं व्वरुणपाशमस्मदवाधमं व्विमध्यमं श्रथाय अथा व्वयमादित्यव्रते तवानागसोऽअदितये स्याम स्वाहा ।** इदं वरुणायादित्यै । ॐ**अग्नये प्रजापतये स्वाहा ।** इदमग्नये प्रजापतये ॐ**अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा ।** इदमग्नये स्विष्टकृते । संस्रवप्राशनम् पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकः ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम् । अद्येहामुकोहममुकराशेरमुकनाम्नः पुत्रस्य चूडाकर्म्माङ्गहोमकर्मणः साङ्गफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं च इदं पूर्णपात्रं ससुवर्णं ब्रह्मणे तुभ्यमहं संप्रददे ॐअकर्न्कर्म्मकृत इतिमन्त्रपाठः ॥ ततो दैवज्ञबोधिते शुभे लग्ने **लग्नदानं कुर्यात्**—तत्र सङ्कल्पः अद्येहामुकराशेरस्य कुमारस्य चूडाकर्म्मलग्नाद्यत्रकुत्रस्थानस्थितानाम् आदित्यादिनवग्रहाणां दुष्टानां दुष्टफलोपशान्तये शुभानां विशेषतः शुभफलप्राप्तये इदं सुवर्णं सुवर्णनिष्क्रयीभूतं द्रव्यं वा दैवज्ञाय दातुमहमुत्सृजे ॐतत्सत् दैवज्ञं सम्पूज्य दद्यात् । तत उपकल्पितपात्रे **शीतासु अप्सु उष्णा आप आसिञ्चति** अनेन मन्त्रेण

(उष्णेनवाय इति परमेष्ठी ऋषिः प्रतिष्ठाच्छन्दो लिङ्गोक्ता देवताः उष्णोदकासेचने विनियोगः) **उष्णेनवायऽउदकेनेह्यदिते केशान्वप इति।** ततस्तूष्णीं नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दधिपिण्डं वा प्रक्षिपति। तत अप आदाय पूर्व्वमधिवासितं दक्षिणं गोदानमुन्दयति (क्लेदयति आर्द्रीकरोतीत्यर्थः) तत्र मन्त्रः (सवित्रेति प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीछन्द आपो देवता उन्दने विनियोगः) **ॐसवित्रा प्रसूता दैव्याऽआपऽउन्दन्तु ते तनूम्। दीर्घायुष्ट्वाय बलाय वर्च्चसे इति।** ततस्त्रेण्या शलल्या तूष्णीं छेत्तुमिष्टान्केशान्विनीय (पृथक्कृत्य) तेष्वेव केशेषु कुशतरुणान्यन्तर्दधाति। तत्र मन्त्रः (ओषध इति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्द ओषधिर्देवता कुशतरुणान्तर्द्धाने विनियोगः) **ॐओषधे त्रायस्व स्वधिते मैनꣳहिꣳसीः।** इति सकुशतरुणान् केशान्सव्यहस्ते धृत्वा दक्षिणहस्तेन क्षुरमादत्ते। तत्रमन्त्रः (शिवोनामेति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः क्षुरो देवता क्षुरग्रहणे विनियोगः) **ॐशिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्तेऽअस्तु मा माहिꣳसीः इति।** ततः सकुशतरुणेषु केशेषु क्षुरं प्रवपति निदधाति संलग्नीकरोतीत्यर्थः तत्र मंत्रः (निवर्त्तयामीति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दःक्षुरो देवता प्रवपने विनियोगः) **ॐनिवर्त्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय इति।** ततस्तान्केशान्क्षुरेण च्छिनत्ति अनेन मन्त्रेण (येनावपदिति आलंबायन ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः सविता देवता केशच्छेदने विनियोगः) **ॐयेनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यञ्जरदष्टिर्यथाऽसत्।** इति सकेशानि कुशतरुणानि प्रच्छिद्य उत्तरतो ध्रियमाणे आनडुहे गोमयपिण्डे निक्षिपेत्। तत्र विशेषः पिता सकेशानि पिञ्जुलानि च्छित्त्वा प्रागग्राणि शिशुमातृहस्ते निदधाति सा प्रागग्राण्यानडुहे गोमयपिण्डे निदधाति अथ पश्चिमगोदाने उन्दनं विनयनं कुशतरुणान्तर्धानं च पूर्वोक्तैरेवमन्त्रैः कुर्यात् क्षुरस्तु मन्त्रेण गृहीतत्वान्नपुनर्म्मन्त्रसंस्कारमर्हति द्रव्याभेदात् प्रवपनं च पूर्वोक्तमन्त्रेण कुर्यात् छेदने मन्त्रविशेषः

(त्र्यायुषमिति नारायणऋषिरनुष्टुप्छन्दोग्निर्देवता केशच्छेदने विनियोगः) **ॐत्र्यायुषञ्जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं यद्देवेषु त्र्यायुषन्तन्नोऽअस्तु त्र्यायुषम्** ॥ इति छित्वा पूर्ववद्गोमयपिण्डे निदध्यात् एवं पुनर्वारद्वयं इतरयोः पश्चिमगोदानयोः उन्दनं विनयनं कुशतरुणान्तर्धानं क्षुरादानं प्रवपनं गोमये प्रासनं च तूष्णीं कुर्यात् । तथोत्तरगोदाने उन्दनविनयनकुशतरुणान्तर्धानक्षुरादानप्रवपनानि पूर्ववत्कुर्य्यात् छेदने तु मन्त्रविशेषः (येनेति प्रजापतिऋषिर्यजुश्छन्दः क्षुरो देवता केशच्छेदने विनियोगः) **ॐयेन भूरिश्चरा दिवञ्ज्योक्च पश्चाद्धि सूर्य्यम् । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तये ।** इतिमन्त्रेण छित्वा गोमयप्रासनं पूर्ववत् एवं पुनर्वारद्वयं इतरयोरुत्तरगोदानयोः उन्दनं विनयनं कुशतरुणान्तर्धानं क्षुरादानं छेदनं गोमयप्रासनं च तूष्णीं कुर्यात् । अथ त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परिहरति शिरसः समंतात्प्रदक्षिणं परिभ्रामयतीत्यर्थः । सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं तत्र मन्त्रः (यत्क्षुरेणेति वामदेवऋषिर्यजुश्छन्दः क्षुरोदेवता क्षुरपरिहरणे विनियोगः) **ॐयत्क्षुरेण मञ्जयता सुपेशसा वप्त्रा वा वपति केशाञ्छिन्धि शिरो माऽस्यायुः प्रमोषीः** । इति अथोन्नयनशेषेण जलेन सर्वं शिर आर्द्रीकृत्य सुखवपनार्थं नापिताय क्षुरं प्रयच्छत्यक्षुण्णं परिवपेति (अक्षुण्णमिति वामदेवऋषिर्यजुश्छन्दः क्षुरो देवता क्षुरप्रदाने विनियोगः) **ॐअक्षुण्णं परिवप इति** । परिवपामीति नापितो वदेत् अथ यथाकुलाचारं शिखावर्ज्जं वपनं कृत्वा ततः सकेशं गोमयपिण्डं पल्वले गोष्ठे उदकान्ते वा निधापयेत् ततः सुस्नातं पर्य्युप्तशिरसं पुष्पमालाभिश्चालङ्कृतं माणवकं आचार्य्यसमीपमानीय अग्नेः पश्चादवस्थापयेत् अथ पिता स्वाचार्य्याय वरं ददाति कुमारस्याचार्यभावात् अद्येहेत्यादि अमुकराशेरमुकनाम्नः पुत्रस्य चूडाकर्माङ्गहोमकर्म्मणः चूडाकर्म्मणश्च साङ्गफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं च इदं सुवर्णं अग्निदैवतमाचार्य्याय तुभ्यमहं सम्प्रददे ॐतत्सन्नममेति सङ्कल्प्य दद्यात् आचा-

र्य्याश्च मन्त्राशिषं दद्यात् । यदि पूर्वं कर्णवेधसंस्कारो न कृतश्चेत् अत्र कर्तव्यः (पृ० ६४) ।

इति चूडाकर्म्मपद्धतिः ।।

अथोपनयनम्

(तत्र पारस्करसूत्रम्--अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भाष्टमे वा, एकादशवर्षं राजन्यं द्वादशवर्षं वैश्यं एतद्द्विगुणितवर्षपर्य्यन्तं गौण-उपनयनकालः तदूर्ध्वं साबित्रीपतिता व्रात्याः संस्कारहीना भवन्ति ।) तत्रोपनेता स्वस्योपनेतृत्वसिद्धये प्रथमं **प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्** तत्र **सङ्कल्पः** अद्येहेत्यादि अमुकोहं स्वस्योपनेतृत्वयोग्यतायै कृच्छ्रत्रयगोत्रयनिष्क्रयीभूतं ससुवर्णं तिलपात्रं ब्राह्मणाय दास्ये तथोपनेयोऽपि **प्रायश्चित्त-सङ्कल्पं कुर्यात्** अद्येहेत्यादि अमुकोहं स्वस्योपनेयत्वयोग्यतायै कृच्छ्रत्रय गोत्रय-निष्क्रयीभूतं ससुवर्णं तिलपात्रं ब्राह्मणाय दास्ये ॐतत्सन्न ममेति दद्यात् । अथाचार्य्यः पिता उपनयनवेदीसमीपमागत्य वेद्यां पञ्चभूसंस्कारपूर्व्वकं **समुद्भवना**माग्निमावाह्य संस्थाप्य **प्रधानसंकल्पं कुर्यात्** अद्येहेत्यादि अमुकराशिरमुकशर्म्माऽहम् अमुकराशेरस्य पुत्रस्य बीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणद्वारा ॐतत्सत् श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं वेदाध्य-नादिकर्म्माधिकारसम्पादकद्विजत्वसंसिद्धिकाम उपनयनाख्यं कर्म्म करिष्ये तत्पूर्वाङ्गत्वेन त्रीन्ब्राह्मणान्सहानेन बटुना भोजयिष्ये इति संकल्प्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा तैः सह कुमारं च भोजयेत् । अथाचार्य्यो ब्रह्मोपवेशनादि स्रुवेण मध्ये दीर्घाकाराहुतीरित्यन्तं विधाय विशेषो-पकल्पनीयान्यासादयेत् तानि च कौपीनम् मेखला यज्ञोपवीतम् अजिनं दण्डः समिधस्तिलाः भिक्षापात्रं चेति । अथ पर्युप्तशिरसं कुमारं मङ्गल-द्रव्यैः स्नापयित्वा पुष्पमालादिभिश्चालंकृत्य वेदगीतवादित्रघोष-पुरस्सरं प्रदक्षिणमग्निं परिक्रममाणमाचार्य्यसमीपमानयन्त्याचार्य्य-

पुरुषाः । अथाचार्य्यो माणवकं स्वस्य दक्षिणतोऽग्नेःपश्चात् उदङ्मुख-मुपवेश्य **ब्रह्मचर्य्यमागाः** इति ब्रूयात् ॐ**ब्रह्मचर्य्यमागाम्** इति माणवको वदेत् । पुनराचार्य्यः **ब्रह्मचार्य्यसीति** पृच्छति माणवकोऽपि **ब्रह्मचार्य-सानि** इति ब्रूयात् अथाचार्य्यो माणवकं **कौपीनं वासः परिधापयति** वक्ष्यमाणमन्त्रेण (येनेन्द्रायेत्यङ्गिरा ऋषिर्बृहतीछन्दो बृहस्पतिर्देवता वासः परिधापने विनियोगः) ॐ**येनेन्द्राय बृहस्पतिर्व्वासः पर्य्यदधाद-मृतम् । तेन त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुष्ट्वाय बलाय वर्च्चसे ।** इत्या-चार्य्यस्यैव मन्त्रपाठः परिदधामीति मन्त्रलिङ्गात् । **अत्र द्विराचमनम्** सूत्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न योजितः । उपनेयो माणवको द्विरपः-प्राशनं ततः ॥ तदप्यमंत्रकम् अथ **मेखलां बध्नीते** अनेन मन्त्रेण (इयं दुरुक्तमिति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो मेखला देवता मेखलाबन्धने विनियोगः) ॐ**इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्ण्णम्पवित्रम्पुनती मऽआ-गात् । प्राणापानाभ्याम्बलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयम् ।** इति मन्त्रं पठतो माणवकस्य कटिप्रदेशे मेखलां त्रिरावेष्ट्य प्रवरस-ङ्ख्यया ग्रन्थीन्करोति । माणवकस्यैव मन्त्रपाठः मऽआगादिति मन्त्र-लिङ्गात् । (तत्र मेखलाश्च—मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला । धनुर्ज्या राजन्यस्य मौर्वी वैश्यस्येति क्रमेण सूत्रोक्ता ग्राह्याः) अत्रावसरे प्रणवपूर्वया गायत्र्या **शिखाबन्धनं कुर्यात्** । यद्यप्यत्र यज्ञोपवीतदानधारणे सूत्रकारेण नोपात्ते तथापि "बिभृयाद्दण्डकोपीनो-पवीताजिनमेखलाः" इतिव्यासवचनात्ते कार्य्ये अवसरेऽस्याप्यौ-चित्यान्मेखलाबन्धनानन्तरमेकं **यज्ञोपवीतं धारयेत्** । [अथ प्रकृतत्वात् यज्ञोपवीतविधानम्—तच्च कार्पासं तन्निर्माणप्रकारः—ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्त्रीभिर्विधवादिभिश्च निर्मितं सूत्रं ग्राह्यम् । संहतचतुरङ्गुलि-मूलेषु षण्णवत्या सूत्रमावेष्ट्य तत्त्रिगुणीकृत्य ऊर्द्ध्ववृत्तं बलितं कृत्वा पुनरधोवृत्तरीत्या त्रिगुणीकृतं तत्सूत्रं नवतन्तुकं सम्पद्यते तत्त्रिरा-वेष्ट्य दृढग्रन्थिं कुर्यात् ग्रन्थिसम्पादनमन्त्रो यथा ॐ**प्राणानां ग्रन्थि-**

रसि रुद्रो मा विशतान्तकः। तेनान्नेनाप्यायस्व इति। सिद्धे मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति न्यायेन एवं सिद्धं यज्ञोपवीतं कलशाद्युपरि ॐभूर्भुवःस्वरोम् इतिसंस्थाप्य ॐयज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामीति वदेत् एतन्त इति प्रतिष्ठाप्य ॐ ॐकारदैवत्याय प्रथमतन्तवे नमः ॐअग्निदैवत्याय द्वितीयतन्तवे नमः ॐभगदैवत्याय तृतीयतन्तवे नमः ॐसोमदैवत्याय चतुर्थतन्तवे नमः ॐपितृदैवत्याय पञ्चमतन्तवे नमः ॐप्रजापतिदैवत्याय षष्ठतन्तवे नमः ॐवायुदैवत्याय सप्तमतन्तवे नमः ॐसूर्यदैवत्यायाष्टमतन्तवे नमः ॐसर्व्वदैवत्याय नवमतन्तवे नमः। इति तन्तुदेवताः सम्पूज्य ग्रन्थित्रयाधिपान् हरिब्रह्मेश्वरान्सम्पूजयेत् ॐहरये नमः ॐब्रह्मणे नमः ॐईश्वराय नमः ॐयज्ञोपवीताकारस्याधिपाय परब्रह्मणे नमः इति च सम्पूज्य तदादाय ॐआकृष्णेनेतिमन्त्रेण आदित्याय प्रदर्शयेत् पुनः कलशोपरि संस्थाप्य अष्टोत्तरशतकृत्वः प्रणवं सकृद्गायत्रीं च जपन्स्पृशेत् ततः प्राणानायम्य त्र्यम्बकमंत्रं जपन्दक्षिणहस्तेन स्पृशेत् ततो दशकृत्वः सावित्र्याभिमन्त्रिताभिरद्भिः सिञ्चेत् एवं संस्कृतं यज्ञोपवीतं धारयेत्) अनेन मन्त्रेण (यज्ञोपवीतमिति परमेष्ठी ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता श्रौतस्मार्तकर्म्मानुष्ठानसिद्धये यज्ञोपवीतपरिधाने विनियोगः। यज्ञोपवीतमसीति प्रजापतिऋषिः यजुश्छन्दो यज्ञोपवीतं देवता परिधाने विनियोगः) ॐयज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्य्यत्सहजं पुरस्तात् आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः। ॐयज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्यामि। एवं मन्त्रं पठतो माणवकस्य दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य वामांसोपरि निदध्यात् तत्र आचमनद्वयं माणवकस्य ततः प्रदक्षिणमग्निं परीत्य माणवकोऽग्नेः पश्चात्स्थित्वा आचमनं कृत्वा स्ववर्णोक्तम् ऐणेयादि चर्म्म यज्ञोपवीतवत्परिदध्यात्। मन्त्रः (मित्रस्य चक्षुरिति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अजिनं देवता अजिनधारणे विनियोगः) ॐमित्रस्य चक्षुर्द्धरुणं बलीयस्तेजो यशस्वि स्थविरꣳ समृद्धम्। अनाहास्य वसनं

जयिष्णु परीदं वाज्यजिनं दधेऽहम् । इतिमन्त्रेण ऐणेयं ब्राह्मणः रौरवं क्षत्रियः मेषचर्म्म वैश्यः परिदध्यात् । अथाचार्य्यः पादादिकेशप्रमाणं स्ववर्णोक्तं पालाशवैल्वौदुम्बरजातं दण्डं तत्तद्वर्णाय माणवकाय प्रयच्छति स च मंत्रेणादत्ते (यो मे दण्ड इति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः दण्डो देवता दण्डग्रहणे विनियोगः) ॐयो मे दण्डः परापतद्वैहायसोऽधिभू-म्याम् । तमहं पुनरादददआयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय इति ॥ मन्त्रेण प्रतिगृह्य (उच्छ्रयस्वेति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दो दण्डो देवता दण्डोच्छ्र-यणे विनियोगः) ॐउच्छ्रयस्व वनस्पतऊर्ध्वो मापाह्य ँ हसः आऽस्य यज्ञस्योदृचः । अथाचार्य्योद्भिः स्वमञ्जलिमापूर्य्य तेन माणवकाञ्जलिं पूरयति मन्त्रैः (आपोहिष्ठेत्यादितिसृणां सिन्धुद्वीपऋषिर्गायत्रीछन्द आपो देवता माणवकाञ्जलिपूरणे विनियोगः) ॐआपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता नऊर्ज्जे दधातन महे रणाय चक्षसे १ ॐयो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः उशतीरिव मातरः २ तस्माऽअरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ आपो जनयथा च नः ३ अथाचार्यो माणवकं प्रति सूर्य्य-मुदीक्षस्वेति प्रैषं ददाति माणवकः-सूर्य्यमुदीक्षन्नञ्जलिस्थं जलं सूर्य्याय प्रक्षिप्योर्ध्वबाहुरादित्यमुपतिष्ठते अनेन मंत्रेण (तच्चक्षुरिति दध्यङ्ङा-थर्व्वणऋषिरुष्णिक्छन्दः सूर्य्यो देवता सूर्य्योदीक्षणे विनियोगः) ॐतच्च-क्षुर्द्देवहितम्पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् पश्येम शरदः शतञ्जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदःशतम्प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतम्भू-यश्च शरदः शतात् । अथाचार्य्यो माणवकस्य दक्षिणांसोपरि स्व-दक्षिणहस्तं नीत्वा हृदयमालभते अनेन मंत्रेण (मम व्रते त इति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो बृहस्पतिर्द्देवताहृदयालम्भने विनियोगः) ॐमम व्रते ते हृदयन्दधामि मम चित्तमनुचित्तं तेऽअस्तु मम वाचमेक-मना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम् ॥ इति । अथाचार्य्यो माणवकस्य साङ्गुष्ठं दक्षिणहस्तं गृहीत्वा "को नामासि" इत्याह । वटुः "अमुकशर्म्माहं भो ३" इति प्रत्याह पुनराचार्य्यो माणवकं

पृच्छति **"कस्य ब्रह्मचार्यसि"** **"भवतः"** इति माणवको वदेत् । भवत इत्युच्यमाने (इन्द्रस्येति प्रजापतिर्ऋषिः युजुश्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता पाठे विनियोगः) **ॐइन्द्रस्य ब्रह्मचार्य्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्य्यस्तव अमुकशर्म्मन्** इति वटुनामान्तमुक्त्वा अथैनं भूतेभ्यः परिददाति वक्ष्यमाण मन्त्रेण (प्रजापतये त्वेति प्रजापतिर्ऋषिः षट्यजूंषि लिङ्गोक्ता देवता रक्षणे विनियोगः) **ॐप्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यान्त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्व्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्टयै** इति । अथ कुमारोऽग्निं प्रदक्षिणं परीत्य **आचार्य्यस्योत्तरत उपविशति** । अथाचार्य्यो ब्रह्मोपवेशनादि पर्युक्षणान्तं कर्म कृत्वा **देवताभिध्यानं करोति** अद्येहामुकोहं अस्य वटोरुपनयनकर्म्मणा यक्ष्ये तत्र प्रजापतिमिन्द्रमग्निं वायुं सूर्य्यमग्नीवरुणावग्नीवरुणावग्निं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान्मरुतः स्वर्कान् वरुणमदितिं प्रजापतिं स्विष्टकृतं चाज्येनाहं यक्ष्ये एतद्धोमद्रव्यं तत्तद्देवताभ्यो मया परित्यक्तं ॐतत्सद्यथादेवतमस्तु समुद्भवनामाग्निं संस्थाप्य ॐएतन्त इति प्रतिष्ठाप्य ॐभूर्भुवः स्वः समुद्भवनामाग्ने सुप्रतिष्ठितो भव । **ततोऽग्नेः पूजनम्** अद्येहामुकोहं उपनयनकर्म्माङ्गहोमकर्म्मणि समुद्भवनामाग्नेः पूजनं करिष्ये अग्निप्रज्वलितमित्यादिना गन्धादिभिः सम्पूज्य भूरादिनवाहुतिहोमं स्विष्टकृतं च हुत्वा (पृ० २२) संस्रवप्राशनम् पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकः ब्रह्मणे **पूर्णपात्रदानम्** अद्येहामुकोहं अमुकराशेः पुत्रस्य उपनयनाङ्गहोमकर्म्मणः साद्गुण्यार्थं अपूर्णपूर्णार्थं च इदं पूर्णपात्रं ससुवर्णं ब्रह्मन् तुभ्यं सम्प्रददे इति दद्यात् । आथाचार्यो वटुं संशास्ति (शिक्षयतीत्यर्थः) यथा **"ब्रह्मचारी असि"** इत्याचार्यो वदेत् **"असानि"** इति वटुः **"अपोऽशान"** इत्याचार्यः **अश्नानि** इति वटुः **"कर्म कुरु"** **"करवाणि"** **"मा दिवा सुषुप्थाः"** **"न स्वपानि"** **"वाचं यच्छ"** **"यच्छानि"** **"समिधमाधेहि"** **"आदधानि"** इति ।

अथ दैवज्ञबोधिते दीक्षालग्ने लग्नदानं कुर्यात् अद्येहामुकोहं अमुकराशे-रस्य पुत्रस्य सावित्रीग्रहणलग्नात् अमुकस्थानस्थितैः अमुकग्रहैः सूचिता-रिष्टनिवृत्तिद्वारा शुभफलप्राप्तये ग्रहाणां प्रीतये इदं सुवर्णं सुवर्ण-निष्क्रयीभूतं द्रव्यं वा दैवज्ञाय ब्राह्मणेभ्यश्च दास्ये ॐतत्सन्न मम इति। अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखोपविष्टाय उपसन्नाय गुरुं समीक्षमाणाय गुरुणा समीक्षिताय दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वा स्वयं पूर्वाभिमुखो गुरुः। अथ वटुः फलपुष्पादिभिर्गुरोः पादावुपसङ्गृह्णीयात् गीतवादित्ररवे जायमाने व्यस्तहस्ताभ्यां दक्षिण-हस्तेन दक्षिणं पादं वामहस्तेन वामं पादं गृहीत्वा अमुकगोत्रोऽमुक-प्रवरोऽमुकवेदान्तर्गतामुकशाखाध्यायी अमुकशर्म्माहं भो गुरो त्वामभि-वादये इत्येतदुपसङ्ग्रहणं नाम गुरुश्च आयुष्मान्भव सौम्यामुक-शर्म्मन्भोः इत्याशिषं प्रयुञ्जीत। ततः सावित्रीदानम् (प्रणवस्य ब्रह्मा ऋषिर्दैवीगायत्री छन्दः परमात्मा देवता, व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः गायत्र्या विश्वा-मित्रऋषिर्गायत्रीछन्दः सविता देवता सावित्रीदाने विनियोगः) इत्या-र्षादिकं स्मृत्वा प्रणवव्याहृतिपूर्वां गायत्रीं पच्छो ब्रूयात् तद्यथा ॐभूर्भुवःस्वः तत्सवितुर्व्वरेण्यं इति प्रथमवारम् ॐभूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यम्भर्गो देवस्य धीमहि इति द्वितीयवारम् ॐभूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्व्वरेण्यम्भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॐतृतीयवारं सर्वां गायत्रीं प्रतिब्रूयात्। इति ब्रह्मगायत्री। क्षत्रियाय त्रिष्टुप्छन्दस्कां बृहस्पतिदृष्टां सवितृदैवत्यां "देवस्य सवितुः" इत्यादि-कामृचं ब्रूयात् यथा देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय। दिव्योगन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु व्वाचस्पतिर्व्वाज नः स्वदतु॥ इति क्षत्रियगायत्री। वैश्याय श्यावाश्व दृष्टां जगतीछन्दस्कां विश्वा-रूपाणीति ऋचं ब्रूयात् ॐविश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावी-द्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनुप्रयाणमुषसो

विराजति। इति वैश्यगायत्री। ततो ब्रह्मचारी स्वाचार्य्याय वरं दद्यात् अद्येह–अमुकराशिरमुकशर्म्मा अमुकवर्म्मा अमुकगुप्तो वा अहं कृतैतद्गायत्रीग्रहणकर्म्मणः साद्गुण्यार्थमिदं सुवर्णमग्निदैवतं वर-रूपेणाचार्याय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति सङ्कल्प्य गुरोः पादयोः प्रणिपत्य समर्पयेत् गुरुरप्याशीर्भिरभिनन्द्य अधीतानिराकरणं कारयेत् यथा अथातोऽधीत्यानिराकरणम् प्रतीकम्मे विचक्षणं जिह्वा मे मधुमद्वचः कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे मा त्वाहार्षीच्छ्रुतम्मयि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि प्रतिष्ठानमसि ब्रह्मकोशोऽसि सनिरसि शान्तिरस्य निराकरणमसि ब्रह्मकोशम्मे विश वाचा त्वा पिदधामि वाचा त्वा पिदधामि तिष्ठ प्रतिस्वरकरणदन्त्यौष्ठयकण्ठयोरसमेधामाधुर्य्यग्रहणधारणोच्चारणशक्ति र्म्मयि भवत्वाप्यायन्तु मेऽङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुःश्रोत्रं यशोबलं यन्मे-श्रुतमधीतन्तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ॐम्। इति वटुं वाचयेदे-तदधीतानिराकणं नाम। ततो ब्रह्मचारी कालोपस्थितां मध्याह्न-सन्ध्यामुपास्य समिधादानं कुर्यात् तत्रोपकल्पनीयानि वस्तून्यासादयेत् पञ्चधा त्रेधा वा विभक्तं पर्युक्षणार्थमुदकं समिधस्तिस्रः होमार्थं पुनरिन्धनवारिणी। ततो ब्रह्मचारी अग्नेः पश्चादुपविश्य प्रथमतोऽग्नि पञ्चभिर्मन्त्रैः सन्धुक्षयति (पाणिनाऽग्निं परिसमूहयति समृद्धीकरो-तीत्यर्थः पाणिनेति स्रुवादेर्निरासः) (अग्ने सुश्रव इत्यादीनां पञ्चानां ब्रह्मा ऋषिः पञ्चयजूंषि अग्निर्देवता परिसमूहने विनियोगः) ॐअग्ने सुश्रवऽसुश्रवसम्मा कुरु १ ॐयथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवाऽसि २ सुश्रवः सौश्रवसं कुरु ३ ॐयथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपाऽअसि ४ एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम् ५ इत्यग्निं परिसमुह्य तत उपकल्पितोदकेन प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योत्थाय अग्नय इति मंत्रेण समिधमादधाति (अग्नय इति प्रजापतिर्ऋषिराकृतिश्छन्दः समिद्-देवता समिधादाने विनियोगः) ॐअग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे-यथा त्वमग्ने समिधा समिद्ध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्च्चसा प्रजया

पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्य्यो मेधाव्यहमसान्य-निराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासꣳ स्वाहा । इत्येकां समिधमादाय घृताक्तां कृत्वा दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा जुहुयात् एवं द्वितीयां तृतीयां च समिधं होमयित्वा ततस्तूष्णीमुपविश्य पूर्ववत् अग्ने सुश्रव इत्यादि पञ्चभिर्मन्त्रैः परिसमूहनं उपकल्पिताभिरद्भिः प्रदक्षिणं पर्युक्षणं च विधाय तूष्णीं पाणी प्रतप्य मुखं विमार्ष्टि यथा (तनूपाऽअग्ने इत्यादीनां बृहद्देवा ऋषयस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता मुख-विमार्जने विनियोगः) **ॐतनूपाऽअग्नेसि तन्वं मे पाहि ॐ आयुर्दाऽ-ग्नेस्यायुर्मे देहि ॐवर्च्चोदाग्नेसि वर्च्चो मे देहि ॐअग्ने यन्मे तन्वाऽऊनन्तन्मऽआपृण ॐमेधां मे देवः सविताऽआदधातु ॐमेधां देवी सरस्वती आदधातु ॐमेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ।** इति सप्तभिर्म्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं ललाटाच्चिबुकपर्यन्तं मुखं प्रोञ्छति । ततः अङ्गानि च मऽआप्यायन्ताम् इति बाहुभ्यां सर्वाङ्गमालभते शिरस आपदं **वाक्चम आप्यायताम्** इति **मुखे प्राणश्च मऽआप्यायताम्** इति नासिकायां **चक्षुश्च मऽआप्यायताम्** इति नेत्रयोः **श्रोत्रं च मऽआप्यायताम्** इति श्रोत्रयोः **यशोबलं च मऽआप्यायताम्** इति बाह्वोः अङ्गालम्भननि-मित्तक उदकस्पर्शः । ततोऽनामिकया **अग्नेर्भस्म** गृहीत्वा त्र्यायुषं कुरुते (त्र्यायुषमिति नारायणऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता त्र्यायुषकरणे विनियोगः) **ॐत्र्यायुषञ्जमदग्नेः** इति ललाटे **ॐकश्यपस्य त्र्यायुषम्** इति ग्रीवायाम् **ॐयद्देवेषु त्र्यायुषम्** इति दक्षिणांसे **ॐतन्नोऽअस्तु त्र्यायुषम्** इति हृदि । **अथाग्न्यभिवादनम्** अमुकगोत्रोऽमुकप्रवरो यजुर्वेदान्तर्गताऽमुकशाखाध्यायी **अमुकशर्म्माहं** भो अग्ने त्वामभिवादये ततो व्यत्यस्तपाणिभ्यां गुरोः पादावुपसंगृह्णीयात् यथा दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादं वामेन वामं गृहीत्वा अमुकगोत्रोऽमुकप्रवरो यजुर्वेदान्तर्गता-ऽमुकशाखाध्यायी अमुकशर्म्माहं भो गुरो त्वामभिवादये इति वाक्यमुक्त्वा शिरसाऽभिवादयेत अभिवादितो गुरुश्च आयुष्मान्भव सौम्यामुकशर्म्मन्

इत्याशिषं दद्यात् इतिगुरुवन्दनं विधाय अथान्यानप्यभिवादयेत् । ते च विद्यावयस्तपोवृद्धा अभिवाद्याः । [तत्र स्मृतयः ततोऽभिवादयेद्वृद्धान-सावहमिति ब्रुवन् । मातुलाश्च पितृव्याश्च श्वशुरास्तत्स्त्रियस्तथा ।। प्रत्युत्थायाभिवाद्याः स्युर्ज्येष्ठभ्रातर एव च । गुरुमातास्तन्यदात्री पित्रा-दिश्रयमेव च ।। अन्नदाता भयत्राता मंत्रविद्योपदेशकः । एते नित्याऽ-भिवाद्याः स्युः सपत्नीकाः शुभार्थिना ।। विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञाति-सम्बन्धियोषितः विप्रोष्य विप्रं कुशलं पृच्छेन्नृपमनामयम् । वैश्यक्षेम-समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ।। अथाभिवादनानर्हाः-उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भघातिनीम् । पाखण्डं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठम् ।। नास्तिकं कितवं स्तेनं कृतघ्नं नाभिवादयेत् । मत्तं प्रमत्त-मुन्मत्तं धावन्तमशुचिं नरम् । वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् । अभ्यक्तं शिरसि स्नानं कुर्व्वन्तं नाऽभिवादयेत् ।। जपयज्ञस्थलस्थं च समित्पुष्पकुशानलान् । उदपानार्थभक्षान्नं वहन्तं नाभिवादयेत् ।। अभिवाद्य द्विजश्चैतानहोरात्रेण शुद्धयति ।। शूद्राभिवादने तु त्रिरात्रेण । केचित्तु अभिवादनात्पूर्व्वं सन्ध्योपासनमामनंति ।] तत्र ब्रह्मचारी सन्ध्यामुपास्याऽग्निकार्य्यं गुरूपसंग्रहणं वृद्धेभ्यो नमस्कारं च कृत्वा भिक्षार्थं गच्छेत् [तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः । आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ।। आदिमध्या-वसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता । ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्य्या यथा-क्रमम् ।। इति । सूत्रं च—भवत्पूर्व्वां ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्यां राजन्यो भवदन्त्यां वैश्यः तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः षड्द्वादश अपरिमिता वा मातरं प्रथमाम् इति ।] तत्र क्रमः भिक्षाधारपात्रं स्कन्धेऽवलम्ब्य 'भवति भिक्षां देहि मातः' इति ब्राह्मणो याचेत "भिक्षां भवति देहि मातः" इति राजन्यः 'देहि भिक्षां भवति मातः" इति वैश्यः । ब्रह्मणो दत्तां भिक्षां ॐस्वस्तीत्युक्त्वा प्रतिगृह्य आचार्य्याय निवेदयेत् भोगुरो इयं भिक्षा मया लब्धा इति निवेद्य आचार्य्यानुज्ञया आत्मभोजनार्थं

स्वीकुर्यात् इति भिक्षा । अथाहःशेषं वाग्यतस्तिष्ठेदासीनो वा अहिंस्रं सन्नरण्यात्समिध आहृत्योपनयनाग्नावेव पूर्ववत्समिधादानं कृत्वा अथास्तमिते सायंसंध्यामुपास्य अग्निगुर्वोः पूर्ववदुपसंग्रहणं विधाय वाचं विसृजेत् एतत्कर्म्मवाग्विसर्जनपक्षे । वाग्विसर्जनपक्षस्तु देशाचारतो ज्ञेयः उपनयनाग्नावेव सूत्रकारेणोक्तेः तस्यचाग्नेः सायंपर्य्यन्तस्थित्यभावः तस्मात्तत्काल एवोपाकर्म्म उचितमिति । **अथ ब्रह्मचारिनियमान् ब्रह्मचारिणे श्रावयेत्** । अथ ब्रह्मचारिणो नियमान्वक्ष्यामः अधःशाय्यक्षारालवणाशी स्यात् दण्डधारणमग्निपरिचरणं गुरुशुश्रूषां भिक्षाचरणं च कुर्यात् मधुमांसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत् । अस्यार्थः——अधःशायी स्यात् खट्वादौ न शयीतेत्यर्थः । अक्षारं क्षारं तैलतक्रादि तद्वर्जितम् । अलवणं लवणवर्जितं च अश्नीयात् । दण्डधारणं स्ववर्णविहितदण्डधारणं कुर्यात् । अग्निपरिचरणं पूर्वोक्तसमिदाधानं तच्च सायंप्रातः कुर्यात् । गुरुशुश्रूषां मनोवाक्कायकर्म्मभिर्हितसम्पादनं गुरोः कुर्यात् । भिक्षाचरणं सायंप्रातर्भोजनार्थं कुर्यात् । मधु क्षौद्रं मांसं पललं मज्जनं नद्यादावाप्लवनं स्नानं तूद्धृतोदकेन उपर्यासनं गुर्वादिः सान्निध्ये उच्चासनस्थितिं पीठे पीठं निधायासनं वा न कुर्यात् स्त्रीगमनं हावभावादिभिः । स्त्रीणां मध्ये अवस्थानम् अनृतं मिथ्याभाषणं वृथाभाषणं वा अदत्तानां द्रव्याणाम् आदानं ग्रहणं तृणादेरपि स्तेयः तं वर्जयेत् । आदिशब्देन पर्युषितान्नमुच्छिष्टभोजनं ताम्बूलं दन्तधावनमवसक्थिकां दिवास्वापं छत्रमुपानहौ द्यूतं नृत्यं गीतं वाद्य माल्यमुद्वर्त्तनमनुलेपनं जलक्रीडां च वर्जयेत् । कौपीनमहतं धार्यं खण्डं वा वस्त्रपार्श्वयुक् । नष्टे भ्रष्टे नवं मन्त्राद्धृत्वा भ्रष्टं जले क्षिपेत् ।। यज्ञोपवीतमजिनं मौञ्जीं दण्डं च धारयेत् । संध्याकालातिक्रमे स्नानं प्राणायामत्रयं कृत्वा गायत्र्यष्टशतं च जपित्वा संध्यां विदध्यात् लोपे त्वयुतं जपेत् इति । ततो होमदक्षिणा अद्येहामुकोहं अमुकराशेः पुत्रस्योपनयनाङ्गहोमकर्म्मणः

साद्गुण्यार्थं इदं सुवर्णं वररूपेण आचार्याय तुभ्यं सम्प्रददे ॐतत्सत् । इति दत्वा आशिषं प्रतिगृह्णीयात् ।

इत्युपनयनम् ।

अथ सर्वतोभद्रलिङ्गतोभद्रयोः स्थापनपूजनप्रकारः

[अथ केचन सावित्रीग्रहणात्पूर्वं ग्रहवेदीसमीप एव पीठान्तरे सर्वतोभद्रदेवतानां लिङ्गतोभद्रदेवतानां वा आवाहनं पूजनं च कृत्वा तदुपरि कलशस्थापनविधिना कलशं संस्थाप्य तत्र प्रधानप्रतिमा-स्थापनं पूजनं च कृत्वा तदनन्तरं गायत्रीग्रहणं कुर्वन्ति । इदं तु देशाचारत ऊह्यम् । यत्रेयं प्रथा प्रचलति तेषां सौकर्याय संक्षेपेण सर्वतोभद्रचतुर्लिङ्गतोभद्रयोः देवतानां स्थापनक्रमोऽत्रनिर्दिश्यते ।

अत्र भद्रे लिखितानां सर्वेषां देवानां वैदिकाः पौराणिकाश्च द्विविधा मन्त्राः प्रतिष्ठाप्रकाशादिकर्मकांडग्रन्थेषु लिखिताः सन्ति विस्तरभयादत्र नोल्लिख्यन्ते केवलं नाममन्त्रैरेव पूजात्र विधेया विस्तरेच्छुभिस्तत्रैव ते द्रष्टव्याः ॥] सर्वतोभद्रदेवतानां पूजा-प्रकारो यथा—

मध्ये कर्णिकायां ॐभूर्भुवः स्वः ब्रह्मणे नमः ॥ ब्रह्माणमावा-हयामि स्थापयामि । गन्धाक्षतपुष्पादियथालब्धोपचारैः पूजयामि ब्रह्मन् पूजितोऽसि क्षमस्व ॥ १ ॥ एवं सर्वत्र बोध्यम् । उत्तरे वाप्याम् ॐभू० सोमाय नमः सोममावा० ॥ २ ॥ ईशान्यां खण्डेन्दौ ॐभू० ईशानाय० ईशानमा० ॥ ३ ॥ पूर्वे वाप्यां ॐभू० इन्द्राय० इन्द्रमा-वाह० ॥ ४ ॥ आग्नेय्यां खण्डेन्दौ ॐभू० अग्नये० अग्निमावा० ॥ ५ ॥ दक्षिणे वाप्यां ॐभू० यमाय० यममावा० ॥ ६ ॥ नैर्ऋत्यां खण्डेन्दौ ॐभू० निर्ऋतये० निर्ऋतिमावा० ॥ ७ ॥ पश्चिमे वाप्यां ॐभू० वरुणाय० वरुणमावाह० ॥ ८ ॥ वायव्यां खण्डेन्दौ ॐभू०

वायते० वायुमावा० ॥ ९ ॥ वायुसोमयोर्मध्ये भद्रे ॐभू० अष्टवसुभ्योनमः—अष्टवसून् आवाहयामि ॥ १० ॥ सोमेशानयोर्मध्ये भद्रे ॐभू० एकादशरुद्रेभ्यो० एकादशरुद्रानावाहयामि ॥ ११ ॥ ईशानेन्द्रयोर्मध्ये भद्रे ॥ ॐभू०, द्वादशादित्येभ्योनमः द्वादशादित्यानावाहयामि ॥ १२ ॥ इन्द्राग्निमध्ये भद्रे ॐभू० अश्विभ्यां० अश्विनौ० ॥ १३ ॥ अग्नियममध्ये भद्रे ॥ ॐभू० सपैतृकविश्वेभ्यो देवेभ्यो० सपैतृकविश्वान्देवानावा० ॥ १४ ॥ यमनिर्ऋतिमध्ये भद्रे ॐभू० सप्तयक्षेभ्यो नमः सप्तयक्षाना० ॥ १५ ॥ निर्ऋतिवरुणमध्ये भद्रे ॐ अष्टकुलनागेभ्यो नमः अष्टकुलनागाना० ॥ १६ ॥ वरुणवायुमध्ये भद्रे ॐ भू० गन्धर्वाप्सरोभ्यो नमः गन्धर्वाप्सरसः आवा० ॥ १७ ॥ ब्रह्मसोममध्ये वाप्यां लिङ्गे वा ॥ ॐ भू० स्कन्दायनमः स्कन्दमा० ॥ १८ ॥ तदुत्तरे ॥ ॐ भू० वृषभाय नमः वृषभमा० ॥ १९ ॥ तदुत्तरे ॐ भू० शूलाय० शूलमा० ॥ २० ॥ तदुत्तरे अनेनैव मन्त्रेण ॐभू० महाकालाय नमः महाकालमा० ॥ २१ ॥ ब्रह्मेशानमध्ये शृङ्खलायां० ॥ ॐभू० दक्षादिसप्तगणेभ्यो नमः दक्षादिसप्तगणान्० ॥ २२ ॥ ब्रह्मेन्द्रमध्ये वाप्यां लिङ्गे वा ॐभू० दुर्गायै नमः दुर्गामा० ॥ २३ ॥ तत्पूर्वे ॐ भू० विष्णवे नमः विष्णुमावा० ॥ २४ ॥ ब्रह्माग्निमध्ये शृं० ॐभू० स्वधायै० स्वधामा० ॥ २५ ॥ ब्रह्मयममध्ये वाप्यां लिङ्गे वा । ॐमृत्युरोगेभ्यो नमः ॥ मृत्युरोगान्० ॥ २६ ॥ ब्रह्मनिर्ऋतिमध्ये शृं० ॐ गणपतये नमः ॥ गणपतिमा० ॥ २७ ॥ ब्रह्मवरुणमध्ये वाप्यां लिङ्गे वा । ॐ अद्भ्यो नमः ॥ अपः० ॥ २८ ॥ ब्रह्मवायुमध्ये शृं० । ॐ भू० मरुद्भ्यो नमः । मरुतः० ॥ २९ ॥ ब्रह्मणः पादमूले भू० पृथिव्यै नमः ॥ पृथ्वीमा० ॥ ३० ॥ तदुत्तरे ॥ ॐभू० गंगादिनदीभ्यो नमः ॥ गङ्गादी० ॥ ३१ ॥ तदुत्तरे । ॐभू० सप्तसागरेभ्यो० ॥ सप्तसागरान्० ॥ ३२ ॥ कर्णिकापरिधौ । ॐभू० मेरवे नमः ॥ मेरु० ॥ ३३ ॥

अथ सोमादिक्रमेण ।। सत्त्ववाह्यपरिधौ । ॐ भू० गदायै नमः ।। गदां० ।। ३४ ।। ईशान्यां ।। ॐभू० त्रिशूलाय० त्रिशूल० ।। ३५ ।। पूर्वे ॐ भू० वज्राय नमः ।। वज्रमावाह० ।। ३६ ।। आग्नेय्यां ॐ भू० शक्तये नमः । शक्तिमा० ।। ३७ ।। दक्षिणे ।। ॐ भू० दण्डाय नमः ।। दण्डमा० ।। ३८ ।। नैर्ऋत्यां ॐ भू० खड्गाय नमः ।। खड्गमावा० ।। ३९ ।। पश्चिमे ॐ पाशाय नमः ।। पाशमा० ।।४०।। वायव्यां ।। ॐ भू० अङ्कुशाय० ।। अङ्कुशमा० ।।४१।। तद्बाह्ये उत्तरे रक्तपरिधौ ।। सोमादि० ॐ भू० गौतमाय नमः ।। गौतमं० ।।४२।। ईशान्यां ।। ॐ भू० भरद्वाजाय नमः ।। भरद्वाजं० ।।४३।। पूर्वे ।। ॐ भू० विश्वामित्राय नमः ।। विश्वामित्रं० ।।४४।। आग्नेय्यां । ॐ भू० कश्यपाय नमः ।। कश्यपमा० ।।४५।। दक्षिणे ।। ॐ भू० जमदग्नये नमः ।। जमदग्निमा० ।।४६।। नैर्ऋत्यां ।। ॐ भू० वसिष्ठाय नमः ।। वसिष्ठं० ।।४७।। पश्चिमे ।। ॐ भू० अत्रये नमः ।। अत्रिं० ।।४८।। वायव्यां ।। ॐ भू अरुन्धत्यै नमः ।। अरुन्धतीं० ।।४९।। तद्बाह्ये कृष्णपरिधौ पूर्वादिक्रमेण ।। पूर्वे ।। ॐ भू० ऐन्द्र्यै नमः ।। ऐन्द्रीमा० ।।५०।। आग्नेयाम् । ॐ भूर्भुवःस्वः कौमार्यै नमः कौमारीमावा० ।।५१।। दक्षिणे ।। ॐ भू० ब्राह्म्यैनमः ।। ब्राह्मीमा० ।।५२।। नैर्ऋत्यां ॐ भू० वाराह्यै नमः ।। वाराहीमा० ।।५३।। पश्चिमे । ॐ चामुण्डायै नमः ।। चामुण्डामा० ।।५४।। वायव्ये ।। ॐ भू० वैष्णव्यै नमः ।। वैष्णवीमा० ।।५५।। उत्तरे ।। ॐ भूर्भुवःस्वः माहेश्वर्यै नमः माहेश्वरीमावाहयामि ।।५६।। ईशान्यां । ॐ भू० वैनायक्यै नमः । वैनायकीं० ।।५७।।

इतिसर्वतोभद्रदेवतास्थापनक्रमः ।

अथ लिंगतोभद्रदेवतास्थापनक्रमः तद्बाह्ये पूर्वे ।। ॐ भू० असिताङ्गभैरवाय नमः ।। असिताङ्गभैरवं० ।।१।। आग्नेय्यां ।। ॐ भू०

रुरुभैरवाय नमः ।। रुरुभैरवं० ।।२।। दक्षिणे ॐ भू० चण्डभैरवाय नमः ।। चण्डभैरवं० ।।३।। नैर्ऋत्यां ।। ॐ भू० क्रोधभैरवाय नमः ।। क्रोधभैरवं० ।।४।। पश्चिमे । ॐ भू० उन्मत्तभैरवाय नमः ।। उन्मत्त-भैरवं० ।।५।। वायव्यां ।। ॐ भू० कपालभैरवाय नमः ।। कपाल-भैरवं० ।।६।। उत्तरे ॐ भू० भीषणभैरवाय नमः ।। भीषणभैरवं० ।।७।। ईशान्यां ।। ॐ भू० संहारभैरवाय नमः ।।० संहारभैरवं ।।८।। तद्वाह्ये पूर्वे ।। ॐ भू० भवाय नमः । भवं० ।।१।। आग्नेय्यां ।। ॐ भू० शर्वाय नमः ।। शर्वं ० ।।२।। दक्षिणे ॐ भू० पशुपतये नमः ।। पशुपतिं० ।।३।। नैर्ऋत्यां ।। ॐ भूर्भुवःस्वः ईशानाय नमः ।। ईशानं० ।।४।। पश्चिमे ॐ भूर्भुवः स्वः रुद्राय नमः रुद्रं० ।।५।। वायव्यां ।। ॐ भू० उग्राय: नमः ।। उग्रं० ।।६।। उत्तरे ।। ॐ भू० भीमाय नमः ।। भीमं० ।।७।। ईशान्यां ।। ॐ भू० महते नमः महान्तं० ।।८।। तद्वाह्ये पूर्वे ।। ॐ भू० अनन्ताय नमः ।। अनन्तं० ।।१।। आग्नेय्यां ॐ भू० वासुकये नमः ।। वासुकिं० ।।२।। दक्षिणे ।। ॐ भू० तक्षकाय नमः ।। तक्षकं० ।।३।। नैर्ऋत्यां । ॐ भू० कुलिशाय नमः ।। कुलिशं० ।।४।। पश्चिमे ॐ भूर्भुवः स्वः कर्कोटकाय० ।। कर्कोटकं० ।।५।। वायव्यां ।। ॐ भू० शंखपालाय नमः ।। शंखपालं० ।।६।। उत्तरे ।। ॐ भू० कम्बलाय० ।। कम्बलं० ।।७।। ईशान्यां ।। ॐ भू० अश्वतराय० ।। अश्वतरं० ।।८।। ईशानेन्द्रमध्ये । ॐ भू० शूलाय नमः ।। शूलं० ।।१।। इन्द्राग्निमध्ये ।। ॐ भू० चन्द्रमौलिने नमः । चन्द्रमौलिनं० ।।२।। अग्नियमयोर्मध्ये ॐ भू० चन्द्रमसे नमः । चन्द्रमसं० ।।३।। यमनिर्ऋतिमध्ये । ॐ भू० ॐ वृषभध्वजाय नमः वृषभध्वजं० ।।४।। निर्ऋतिवरुणमध्ये ।। ॐ भू० त्रिलोचनाय० त्रिलोचनं० ।।५।। वरुणवायुमध्ये ॐ भू० शक्तिधराय० ।। शक्तिधरं० ।।६।। वायुसोममध्ये । ॐ भू० महेश्वराय० ।। महेश्वरं० ।।७।।

सोमेशानमध्ये ॥ ॐ भू० शूलपाणये० ॥ शूलपाणि० ॥८॥ एवं देवानावाह्य नाममन्त्रेण आसनादिनीराजनान्तं सम्पूजयेत् ॥

इति लिङ्गतोभद्रदेवतास्थापनं पूजनं च ॥

तत्र मध्ये ताम्रकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्योपरि स्वर्णमयीं प्रधान-प्रतिमामग्न्युत्तारणपूर्वकं स्थापयेत् ॥ अथाग्न्युत्तारणविधिः ॥ तत्राचार्यः पात्रान्तरे प्रतिमां निधाय घृतेनाभ्यज्य उपरि जलधारां कुर्यात् ॥ तत्र मंत्राः ॥ ॐ समुद्रस्य त्वा वकयाग्ने परिव्ययामसि ॥ पावकोऽ-अस्मभ्यꣳशिवो भव ॥ १ ॥ हिमस्य त्वा जरायुणाग्ने परि-व्ययामसि ॥ पावकोऽअस्मभ्यꣳशिवो भव ॥ २ ॥ ॐ उपज्मन्नु-पवेतसेवतर नदीष्वा ॥ अग्ने पित्तमपामसि मण्डुकिताभिरागहि सेमन्नो यज्ञम्पावकवर्णꣳशिवङ्कृधि ॥ ३ ॥ ॐ अपामिदन्न्ययनꣳसमुद्रस्य निवेशनम् ॥ अन्न्याँस्तेऽअस्स्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअस्स्मभ्य्ँ शिवो भव ॥४॥ ॐ अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया ॥ आदेवा-न्वक्षियक्षि च ॥५॥ ॐ सत पावक दीदिवोग्ने देवाँ ॥२॥ इहावह उपयज्ञꣳ० हविश्चनः ॥६॥ ॐ पावकया यश्चित्तयन्त्यास्कृपाक्षामन्त्रु-चऽउषसो न भानुना ॥ तूर्वन्नयामन्नेतशस्यनूरणऽआयोघृणेन न तृषाणोऽअजरः ॥७॥ ॐ नमस्तेऽहरसे शोचिषे नमस्तेऽअस्त्वर्चिषे ॥ अन्न्याँस्तेऽअस्म्मत्तपन्तुहेतयः पावकोऽअस्मभ्यꣳ० शिवो भव ॥८॥ ॐ नृषदेवेऽप्सुषदेव्वेड्बर्हिषदेव्वेड्वनसदेव्वेट्स्वर्व्विदेव्वेट् ॥९॥ ॐ ये देवा देवानां य्यज्ञिया यज्ञियानाꣳसंवत्सरीणमुपभागमासते ॥ अहुतादो हविषोयज्ञे यऽअस्मिन्स्वयम्पिबन्तु मधुनो घृतस्य ॥१०॥ ॐ ये देवा देवेष्वधिदेवत्वमायन्न्ये ब्रह्मणः पुरऽएतारोऽअस्य येभ्यो नऽऋते पवते धाम किञ्चन नते दिवोनऽपृथिव्याऽअधिस्नुषु ॥११॥ ॐ प्राणदाऽ-अपानदा व्यानदाव्वर्च्चोदाव्वरिवोदाः ॥ अन्न्यांस्तेऽअस्म्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यꣳ० शिवोभव ॥१२॥ इति अग्न्युत्तारणं कृत्वा,

प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ॥ **तद्यथा** ॥ प्रतिमां हस्तेन संस्पृश्य बीजमंत्रान् जपेत् ॥ ॐ आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं षं सं हं सः अस्यां मूर्तौ प्राणाः ॥ पुनः आं ह्रीं०'''सः अस्यां मूर्तौ जीव इह स्थितः ॥ पुनः आं ह्रीं''' सः अस्यां मूर्तौ सर्वेन्द्रियाणि वाङ्मनस्त्वक्चक्षुः श्रोत्रजिह्वाघ्राणपाणो-पादपायूपस्थानि इहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ॥ अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु० ॐ मनोजूतिरिति प्रतिष्ठां कृत्वा पूजयेत् ॥ इत्यग्न्युत्तारणं प्रतिष्ठा च ॥ अथ पञ्चवर्णान्युक्तानि पञ्चरात्रे । रजांसि पञ्च-वर्णानि मण्डलार्थं हि कारयेत् ॥ शालितण्डुलचूर्णेन शुक्लं वा यवसम्भ-वम् ॥१॥ रक्तं सुकुम्भसिन्दूरं गैरिकादिसमुद्भवम् ॥ हरितालोद्भवं पीतं रजनीसम्भवं क्वचित् ॥२॥ कृष्णं दग्धैर्यवैः कार्यं हरितं बिल्व-चूर्णकम् ॥ कारयेत्सर्वधान्यैर्वा वर्णकैरुपशोभितम् ॥३॥

इति सर्वतोभद्रलिङ्गतोभद्रस्थापनपूजनादिक्रमः ।

अथ वेदारम्भः

(वेदारम्भस्तु प्रथमं स्ववेदस्यैव कार्यः । गौतमः—अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत् । पारंपर्यगतो येषां वेदः सपरिबृंहणः ॥ तच्छाखं कर्म्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा । एवमध्ययनं कुर्व्वन् ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ॥ सपरिबृंहणः सकल्पः वेदारम्भस्तूपनय-नानन्तरं कार्य्यः । तत्र योगियाज्ञवल्क्यः—उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ इति ।)

अथ प्रयोगः । आचार्य्यो वेदारम्भवेदीसमीपमागत्योपविश्या-चम्य गणेशं नमस्कृत्य पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निस्थापनं विधाय अर्घं संस्थाप्य ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणान्तं कर्म्म (पृ० २१–२२) कृत्वा **संकल्पं कुर्य्यात्** अद्येहेत्यादि अमुकराशेरस्य वटोः यजुर्वेदादिक्रमेण वेदारंभं करिष्ये इति प्रतिज्ञाय स्रुवेण मध्ये दीर्घाकाराहुतोरित्यन्तं विधाय देवताभिध्यानं करोति अद्येह अस्य वटोः वेदारम्भकर्मणाहं यक्ष्ये तत्र प्रजापतिमिन्द्रमग्निं सोममन्तरिक्षं वायुं ब्रह्माणं छंदांसि प्रजा-

पतिं देवान् ऋषीन् श्रद्धां मेधां सदसस्पतिमनुमतिमग्निं वायुं सूर्य्य-मग्नीवरुणावग्नीवरुणावग्निं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् मरुतः स्व-र्कान् वरुणमदितिं प्रजापतिं स्विष्टकृतं चाज्येनाहं यक्ष्ये इदमाज्यं तत्त-द्देवताभ्यो मया परित्यक्तं यथादैवतमस्तु ॐएतन्त इत्यादि ॐभूर्भुवः स्वः हरिनामाग्ने सुप्रतिष्ठितो वरदो भव । **अथाग्नेः पूजनम्** अद्ये-हेत्यादि अमुकोहं अमुकराशेरस्य वटोः वेदारम्भहोमकर्म्मणि हरि-नामाग्नेः पूजनं करिष्ये तदेवाग्निरितिमन्त्रेण ध्यानावाहनासनपाद्या-दिनीराजनान्तं सम्पूज्य दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणान्वारब्धो मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा जुहुयात् **ॐप्रजापतये स्वाहा** इदं प्रजापतये **ॐइन्द्राय स्वाहा** इदमिन्द्राय **ॐअग्नये स्वाहा** इदमग्नये **ॐसोमाय स्वाहा** इदꣳ सोमाय । अथ यजुर्वेदाहुतयः **ॐअन्तरिक्षाय स्वाहा** इदमन्तरिक्षाय **ॐवायवे स्वाहा** इदं वायवे **ॐब्रह्मणे स्वाहा** इदं ब्रह्मणे **ॐछन्दोभ्यः स्वाहा** इदं छन्दोभ्यः **ॐप्रजापतये स्वाहा** इदं प्रजापतये **ॐदेवेभ्यः स्वाहा** इदं देवेभ्य **ॐऋषिभ्यः स्वाहा** इदमृषिभ्यः **ॐश्रद्धायै स्वाहा** इदं श्रद्धायै **ॐमेधायै स्वाहा** इदं मेधायै **ॐसदसस्पतये स्वाहा** इदं सदसस्पतये **ॐअनुमतये स्वाहा** इदमनुमतये ।।११।। अथ ऋग्वेदाहुतयः **ॐपृथिव्यै स्वाहा** इदं पृथिव्यै **ॐअग्नये स्वाहा** इदमग्नये इति द्वे आहुती ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्यादि नवाहुतयः पूर्ववत् ।।११।। अथ सामवेदाहुतयः **ॐदिवे स्वाहा** इदं दिवे **ॐसूर्याय स्वाहा** इदं सूर्याय इति द्वे ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्यादयो नव पूर्ववत् ।।११।। अथाथर्व्व-वेदाहुतयः **ॐदिग्भ्यः स्वाहा** इदं दिग्भ्यः **ॐचन्द्रमसे स्वाहा** इदं चन्द्रमसे इति द्वे ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्यादयो नव पूर्ववत् ।।११।। ततोभूरादित-वाहुतिहोमं स्विष्टकृतं च हुत्वा (पृ० २३) संस्रवप्राशनम् पवित्र-प्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकः ब्रह्मणे **पूर्णपात्रदानसङ्कल्पः** अद्येहामुकोहं अमुकराशेरस्य पुत्रस्य वेदारम्भाङ्गहोमकर्म्मणः साङ्गफलप्राप्तये अपूर्ण-पूर्णार्थमिदं पूर्णपात्रं ससुवर्णं ब्रह्मणे तुभ्यं संप्रददे इति दद्यात् ब्रह्मा च

अकृन्कर्म्मेति मंत्राशिषं दद्यात् । अथ वेदारम्भक्रमो यथा अद्येहामुकोहं अमुकशर्म्मणो वेदारम्भकर्मणः पूर्वाङ्गत्वेन गणेशादीनां स्थापनावाहन-पूजननानि करिष्ये ताम्रस्थाल्यादौ दध्यक्षतान्गृहीत्वा उत्तरवृत्त्या स्थापयेद् ॐभूर्भुवः स्वः गणेश इहागच्छेहतिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि ॐभूर्भुवःस्वः विष्णो इहा० ॐभूर्भुवः स्वः सरस्वति इहा० ॐभूर्भुवः स्वः लक्ष्मि इहा० ॐभूर्भुवः स्वः स्वविद्यासूत्रकार कात्यायन इहा० एतन्त इतिप्रतिष्ठाप्य नाममन्त्रेण ध्यानादिनीराजनान्तं सम्पूज्य ततो ब्रह्मचारिणे यथाविधि वेदमध्यापयेत् यथा अग्नेरुत्तरतो ब्रह्मचारिण-मुदङ्मुखं प्राङ्मुखं वा प्रागग्रेषु कुशेषूपवेश्य स्मार्त्ताचमनं प्राणायामं ब्रह्माञ्जलिं च कारयित्वा ॐकारपूर्वां महाव्याहृतिपूर्वां त्रिवारं गायत्रीं पठित्वा स्ववेदारम्भं कुर्यात् तत्र (ॐइषेत्वादि खम्ब्रह्मान्तस्य माध्यन्दिनीयकस्य वाजसनेयस्य यजुर्वेदाम्नायस्य विवस्वान्ऋषिर्गा-यत्र्यादीनि सर्वाणि च्छन्दांसि सर्वाणि यजूंषि लिङ्गोक्ता देवता यजुर्वेदारम्भे विनियोगः) ॐहरिॐ ॐभूर्भुवः स्वः इषेत्वोर्ज्जे त्वा व्वायवस्थ देवो वः सविता प्रार्प्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्म्मणऽआप्यायध्व-मघ्न्याऽइन्द्राय भागम् प्रजावतीरनमीवाऽअयक्ष्मा मावस्ते नऽईशत माघशथ्ंसो ध्रुवाऽअस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीर्यजमानस्य पशून्पाहि १ ॐव्वसोः पवित्रम् इति स्वन्वारम्भं कारयित्वा अध्यायादीन्प्रब्रूयात् ॐकृष्णोसि. २ ॐसमिधाग्निम्. ३ ॐएदम्. ४ ॐअग्नेस्तनूः. ५ ॐदेवस्य त्वा. ६ ॐव्वाचस्पतये. ७ ॐउपयामगृहीतोसि ८ ॐदेव सवितः. ९ ॐअपोदेवाः. १० ॐयुञ्जानः प्रथमम्. ११ ॐदृशानोरुक्मः. १२ ॐमयि गृह्णामि. १३ ॐध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः. १४ ॐअग्ने जातान्. १५ ॐनमस्ते. १६ ॐअश्मन्नूर्ज्जम्. १७ ॐव्वाजश्च. १८ स्वाद्वीन्त्वा. १९ क्षत्रस्य योनिः. २० ॐइमम्मे. २१ ॐतेजोसि. २२ ॐहिरण्यगर्भः सम्. २३ ॐअश्वस्तूपरः. २४ ॐशादन्दद्भिः. २५ ॐअग्निश्च. २६ ॐसमास्त्वा. २७ ॐहोता यक्षत् २८ ॐसमिद्धोऽ-

अञ्जन्. २९ ॐदेव सवितः. ३० ॐसहस्रशीर्षा पुरुषः. ३१ ॐतदेव. ३२ ॐअस्याजरासः. ३३ ॐयज्जाग्रतः ३४ अपेतः। जलस्पर्शः विष्णोर्वा स्मरणम्। ३५ ॐऋचं वाचम्. ३६ ॐदेवस्य त्वा ३७ ॐदेवस्य त्वा. ३८ ॐस्वाहा प्राणेभ्यः ३९ ॐईशावास्यमिद ँ सर्व्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्। तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्॥ ॐहिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्। योसावादित्ये पुरुषः सोसावहम् ॐखम्ब्रह्म ४० व्रतमुपैष्यन्नन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च प्राङ्‌तिष्ठन्नपऽउपस्पृशति तद्यदपऽ उपस्पृशत्यमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेद्ध्या वाऽआपो मेद्ध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति पवित्रं वाऽ आपः पवित्रपूतो व्व्रतमुपायानीति तस्माद्वाऽआपऽउपस्पृशति सोग्निमेवाभीक्षमाणो व्व्रतमुपैति १ ॐप्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः प्प्राश्नीपुत्रऽआसुरायणादासुरायण आसुरेरासुरिर्य्याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्यऽउद्दालकोऽरुणादरुणऽउपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्व्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो वाद्ध्योगाज्जिह्वावान्वाद्ध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात्कश्यपाद्धरितःकश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्व्वाचो वागम्भिण्याऽअम्भिण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूँषि व्वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते २ इत्यन्तं यजुर्वेदारम्भं परिसमापयेत्। (अथ ऋग्वेदादि मन्त्रस्य मधुच्छन्दा ऋषिर्गायत्रीछन्दोऽग्निर्देवता स्वाध्याये विनियोगः) ॐअग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्। होतारं रत्नधातमम्॥ इतिऋग्वेदारम्भः (अथ सामवेदादिमंत्रस्य गौतमऋषिर्गायत्रीछन्दोग्निर्देवता स्वाध्याये विनियोगः) ॐअग्नऽआयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये निहोता सत्सि बर्हिषि। इति सामवेदारम्भः (शन्नोदेवीरिति दध्यङ्ङाथर्व्वणऋषिर्गायत्रीछन्दोग्निर्देवता स्वाध्याये विनियोगः) ॐशन्नोदेवीरभीष्टयऽआपो भवन्तु पीतये। शंयोरभिस्रवन्तु नः। इत्यथर्व्ववेदारम्भः। पुनःपूर्ववत् प्रणवमहाव्याहृतिपूर्विकां गायत्री

स्त्रिरुक्त्वा ॐविरामोऽस्तु इतिवदन्तं गुरुं शिष्यः पादोपसङ्ग्रहणपूर्व्वकं प्रणम्य विरमेत् । अधीतानिराकरणमन्त्रान्पठेत् अथातोधीत्याधीत्या-निराकरणम् प्रतीकम्मे विचक्षणं जिह्वा मे मधुमद्वचः कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे मा त्वा हार्षीच्छ्रुतम्मयि ॐब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्मकोशोसि सनिरसि शान्तिरस्यनिराकरणमसि ब्रह्मको-शम्मे विश वाचा त्वा पिदधामि तिष्ठ प्रतिस्वरकरणदन्त्यौष्ठ्यकण्ठ्यौर-समेधामाधुर्य्यग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्म्मयि भवत्वाप्यायन्तु मेऽङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुःश्रोत्रं यशोबलं यन्मे श्रुतमधीतन्तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ॐ इति । अथाचारात् अस्मिन्नवसरे बटुं पाठार्थं वाराणसीं प्रति प्रस्थापयन्ति । (वेदानां ग्रहणे सूत्रम् अष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्य्यं चरेत् द्वादश द्वादश वा प्रतिवेदं यावद्ग्रहणं वेति ।) अध्ययननियमाः आचार्येणहूतोऽधीयीत शयानं चेदासीनः आसीनं चेत्तिष्ठन् तिष्ठन्तं चेदभिधावन् अभिधावन्तं चेदभिक्रामन् गुरुमेवं वर्त्तमानो ब्रह्मचारी ब्रह्मभूयाय कल्पते इति । अथदक्षिणासङ्कल्पः अद्ये-हामुकोहं अमुकशर्म्मणो बटोः वेदारम्भहोमकर्म्मणः वेदारम्भकर्म्मणश्च साङ्गतासिद्ध्यर्थं साद्गुण्यार्थं च इदं सुवर्णमग्निदैवतं वररूपेणा-चार्याय तुभ्यं सम्प्रददे इति दद्यात् आचार्यश्चाशिषं दद्यात् ॥

इतिवेदारम्भविधिः ॥

अथ समावर्तनम्

तत्रसूत्रम्-वेदं व्रतानि वा समाप्य स्नायात् इति । स्मृतिश्च—वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा । अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।। इति तत्र त्रिविधः स्नातको भवति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति । विद्यां समाप्य यः स्नाति स विद्यास्नातकः, व्रतं समाप्य यः स्नाति स व्रतस्नातकः विद्यां च व्रतं च समाप्य यः स्नाति स विद्याव्रतस्नातक इति । तत्र विधिस्तु वेदारम्भवत्कार्यः एतदेवव्रतादेशनविसर्गेषु कर्त्तव्यमिति पारस्करवचनात् ।

अथ स्नातको वररूपेण गवादिकमाचार्याय दद्यात् तत्रसङ्कल्पः अद्येहामुकोहं स्नातकत्वाधिकारसिद्धये इमां गां गोप्रत्याम्नायीभूतं सुवर्णं वा आचार्याय तुभ्यं सम्प्रददे इति गुरवे वरं दत्वा भो गुरो अहं

स्नास्ये इति सम्प्रार्थ्यं "स्नाहि" इति लब्धानुज्ञः स्नायात् । अत्र स्नानादौ ब्रह्मचार्येवाधिकारी स्नायादिति कर्त्तरि प्रत्ययविधानात् ॥

अथाचार्यः समावर्तनवेदीसमीपमागत्य उपविश्य तत्र पञ्चभूसंस्कार-पूर्वकमग्निं संस्थाप्य **प्रतिज्ञासङ्कल्पं कुर्यात्** अद्येह अमुकोहम् अमुक-राशेरस्य वटोः स्नातकत्वसिद्धये समावर्तनकर्म्म करिष्ये इति-सङ्कल्प्य ब्रह्मोपवेशनादि पूर्णपात्रासादनान्ते **विशेषोपकल्पनीयानि वस्तू-न्यासादयेत्** तानि च अग्निकार्ये इन्धनं पञ्चधा विभक्तं पर्युक्षणार्थ-मुदकं समिधस्तिस्रः पुनरिन्धनवारिणी हरिताः कुशाः स्नानाधिकरण-भूताःसर्वौषधिमिश्रिततीर्थवारिपूर्णा अष्टौ कुम्भा उदक्संस्थाः, सूर्योपस्था-नार्थं वस्त्रं, भोजनार्थं दधि, तिलाः क्षौरार्थं नापितः, स्नानार्थं वारि, औदुम्बरं दन्तधावनम्, उत्सादनीयमुष्णमुदकं, चन्दनम्, अहते वाससी, पुष्पमाला, शिरोवेष्टनं, कञ्चुकादीनि परिधानवस्त्राणि, कर्णवेष्टनहस्तभूषणमुद्रिकादीनि भूषणानि अञ्जनं, दर्प्पणं, नूतनं छत्रम्, उपानहौ, वैणवो दण्डः, सहस्रधारा चेति ततः अद्येहेत्याद्युच्चार्य समावर्त्तनकर्म्माधिकारसिद्धये त्रीन् ब्राह्मणान्भोजयिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पवित्रच्छेदनादि पर्युक्षणान्तं कर्म्म कृत्वा **द्रव्य-त्यागं कुर्यात्** अद्येह अस्य वटोः समावर्त्तनकर्म्मणाहं यक्ष्ये तत्र प्रजा-पतिमिन्द्रमग्निं सोमं अन्तरिक्षं वायुं ब्रह्माणं छन्दांसि प्रजापतिं देवान् ऋषीन् श्रद्धां मेधां सदसस्पतिमनुमतिं पृथिवीमग्निं दिवं सूर्यं दिशश्चन्द्रमसमग्निं वायुं सूर्यमग्नीवरुणावग्नीवरुणावग्निं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान्मरुतः स्वर्कान् वरुणमदितिं प्रजापतिं स्विष्ट-कृतं चाज्येनाहं यक्ष्ये इदमाज्यं तत्तद्देवताभ्यो मया परित्यक्तं यथादैवत-मस्तु ततः पर्युक्षणान्तं कर्म्म कृत्वा **राजपुत्रनामाग्निं** स्थापयेत् एतन्त इत्यादि ॐ भूर्भुवः स्वः राजपुत्रनामाग्ने सुप्रतिष्ठितो वरदो भव ॐतदेवाग्निरित्यादिभिः (पृ० २२) ध्यानावाहनपाद्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणान्वारब्धो मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा

आधारावाज्यभागौ हुत्वा वेदारम्भवत्प्रधानाहुतीर्जुहुयात् तत्र यजुर्वेदाहुतयः ॐअन्तरिक्षाय स्वाहा इदमन्तरिक्षाय ॐवायवे स्वाहा इदं वायवे ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे ॐछन्दोभ्यः स्वाहा इदं छन्दोभ्यः प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ॐदेवेभ्यः स्वाहा इदं देवेभ्यः ऋषिभ्यः स्वाहा इदं ऋषिभ्यः ॐश्रद्धायै स्वाहा इदं श्रद्धायै ॐमेधायै स्वाहा इदं मेधायै ॐसदसस्पतये स्वाहा इदं सदस्पतये ॐअनुमतये स्वाहा इदमनुमतये ११ ॥ अथ ऋग्वेदाहुतयः ॐपृथिव्यै स्वाहा इदं पृथिव्यै अग्नये स्वाहा इदमग्नये इति द्वे आहुती ब्रह्मणे छन्दोभ्य इति नवाहुतयः पूर्ववत् ११ ॥ अथ सामवेदाहुतयः ॐदिवे स्वाहा इदं दिवे ॐसूर्याय स्वाहा इदं सूर्याय इति द्वे आहुती ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्यादयो नव पूर्ववत् ११ ॥ अथाथर्ववेदाहुतयः ॐदिग्भ्यः स्वाहा इदं दिग्भ्यः ॐचन्द्रमसे स्वाहा इदं चन्द्रमसे इति द्वे ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्यादयो नव पूर्ववत् ११ ॥ ततोभूरादिनवाहुतिहोमं स्विष्टकृतं च हुत्वा (पृ० २३) संस्रवप्राशनं पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकः ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानसङ्कल्पः अद्येहेत्यादि अमुकोहं अमुकराशेरस्य वटोः समावर्त्तनाङ्गहोमकर्म्मणः साङ्गफलप्राप्तये अपूर्णपूर्णार्थं च इदं पूर्णपात्रं ब्रह्मन् तुभ्यं सम्प्रददे अकर्म्मेति मन्त्रपाठस्ततो ब्रह्मचारी "अग्ने सुश्रव" इत्यादिमन्त्रैः अग्निपरिसमूहनं कुर्यात् (अग्ने सुश्रव इत्यादीनां पञ्चानां ब्रह्मा ऋषिर्यजुश्छन्दोऽग्निर्देवता परिसमूहने विनियोगः) ॐअग्ने सुश्रवः सुश्रवसम्मा कुरु १ ॐयथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवाऽअसि २ ॐएवं माꣳसुश्रवः सौश्रवसं कुरु ३ ॐयथा त्वमग्ने यज्ञस्य निधिपाऽअसि ४ ॐएवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम् ५ प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योत्थाय एकां समिधमादाय तिष्ठन् (अग्नये समिधमिति प्रजापतिर्ऋषिराकृतिश्छन्दः समिद्देवता समिदाधाने विनियोगः) ॐअग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे । यथा त्वमग्ने समिधा समिद्धयसऽएवमहमायुषा मेधया वर्च्चसा प्रजया

पशुभिर्ब्रह्मवर्च्चसेन समिन्धे । जीवपुत्त्रो ममाचार्य्यो मेधाव्यहमसान्य-निराकरिष्णुर्य्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्च्च ँ स्यन्नादो भूयास ँ स्वाहा ॥ इतिमन्त्रेण दक्षिणं कर्णं स्पृष्ट्वा होमयेत् । एवं द्वितीयां तथा तृतीयां च समिधं होमयित्वा उपविश्य अग्ने सुश्रव इत्यादि पञ्च-भिर्मन्त्रैः पूर्व्ववत्परिसमूहनं पर्युक्षणं च विधाय तूष्णीं पाणी प्रतप्य मुखं विमार्ष्टि ॐतनूपाऽअग्नेऽसि तन्वं मे पाहि ॐआयुर्दाऽग्नेस्यायुर्म्मे देहि वर्च्चोदाऽग्नेऽसि वर्च्चो मे देहि ॐअग्ने यन्मे तन्वाऽऊनं तन्मऽआपृण ॐमेधाम्मे देवः सविताऽआदधातु ॐमेधां देवी सरस्वती आदधातु ॐमेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ । इति प्रतिमन्त्रं ललाटाच्चिबुकपर्य्यन्तं मुखं प्रोञ्छति ततः ॐअङ्गानि च मऽआप्या-यन्ताम् इति शिरस आपादमङ्गान्यालभेत् ॐवाक्च मऽआप्यायताम् मुखम् ॐप्राणश्च मऽआप्यायताम् इति नासिकाम् ॐचक्षुश्च मऽआप्या-यताम् इति चक्षुषी ॐश्रोत्रं च मऽआप्यायताम् इति श्रोत्रे ॐयशोबलं च मऽआप्यायताम् इति बाहू । तत उदकस्पर्शः । अथानामिकयाग्नेर्भस्म गृहीत्वा त्र्यायुषाणि कुरुते ॐत्र्यायुषञ्जमदग्नेः इतिललाटे ॐकश्यपस्य त्र्यायुषम् इति ग्रीवायाम् ॐयद्देवेषु त्र्यायुषम् इति दक्षिणांसे ॐतन्नो अस्तु त्र्यायुषम् इति हृदि ॐत्र्यायुषञ्जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवेषु त्र्यायुषम् ॥ इति सर्वमन्त्रेण सर्वाङ्गे । अथाग्न्यभिवादनम् व्यत्यस्तपाणिभ्यां कार्य्यम् अमुकगोत्रोऽमुकवेदान्तर्गतामुकशाखाध्यायी अमुकशर्म्मा अहं भो अग्ने त्वामभिवादये इत्यग्निमभिवाद्य ततः कर्णौ स्पृष्ट्वा व्यत्यस्तपाणिभ्यां अमुकगोत्र इत्यादि पूर्ववदभिवादनवाक्य-मुक्त्वा भो गुरो त्वामभिवादये इति गुरुमभिवादयेत् गुरुश्च आयु-ष्मान्भव सौम्यामुकशर्मन् इत्याशिषं ददाति ॥ अथ परिश्रितस्याग्ने-रुत्तरतः कुम्भानां पुरस्तात् प्रागग्रान्कुशानास्तीर्य तेषु स्वयं स्थितो ब्रह्मचारी प्राञ्चि उदञ्चि वा कर्माणि भवन्तीतिन्यायात् दक्षिणस्य प्रथमत्वं सूत्रकारेणोपात्त तस्मादित्येवं क्रमेण प्रथमादुदकुम्भादप आदत्तेऽनेन मंत्रेण (येऽअप्स्वन्तरिति प्रजापतिर्ऋषिरतिजगती छन्द

आपो देवता अपामादाने विनियोगः) ॐयेऽअप्स्वन्तरग्नयः प्रविष्टा गोह्यऽउपगोह्यो मयूखो मनोहाऽस्खलोविरुजस्तनूदूषिरिन्द्रियहा तान्विजहामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामि इति प्रथमोदककुम्भाद्दक्षिणचुलुकेन अपो गृहीत्वा आत्मानमभिषिञ्चति मन्त्रेण (तेनेति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्द आपो देवता अभिषेचने विनियोगः) ॐतेन मामभिषिञ्चामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्च्चसाय इति १ अथ द्वितीयोदककुम्भात् पूर्व्ववत् "येऽअप्स्वन्तरिति" जलादानम् अभिषिञ्चने तु मन्त्रविशेषः (येनेति प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्द आपो देवता अभिषेचने विनि०) ॐयेन श्रियमकृणुतां येनावमृशताꣳसुराम्। येनाक्ष्यावभ्यषिञ्चतां यद्वां तदश्विना यशः इति २ अथ तृतीयोदककुम्भात "येऽअप्स्वन्तरिति" पूर्व्ववदपो गृहीत्वा (आपोहिष्ठेत्यादितिसृणां सिन्धुद्वीपऋषिर्गायत्रीछन्द आपो देवता अभिषेचने विनियोगः) ॐआपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता नऽऊर्ज्जे दधातन महेरणाय चक्षसे। इत्यभिषिच्य ३ अथचतुर्थकुम्भात् "येऽअप्स्वन्तरिति" पूर्ववज्जलमादाय ॐयो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः उशतीरिव मातरः। इतिसिञ्चेत् ४ अथ पञ्चमकुम्भात् "येऽअप्स्वन्तरिति" पूर्व्ववज्जलमादाय ॐतस्माऽअरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ आपो जनयथा च नः। इति शिरोभिषिञ्चते ५ ततः षष्ठात् ६ सप्तमात् ७ अष्टमात् च ८ उदककुम्भात् येऽअप्स्वन्तरितिमन्त्रेणापो गृहीत्वा तूष्णीं शिरोभिषेचनं कुर्यात्। ततोभिषेकावशिष्टेन जलेन सहस्रधारां शिरसि धृत्वा स्नायात्। समाख्यानात् उत्साद्य पुनः स्नात्वेति पुनः पदोपादानाच्च। अथमेखलोन्मोकः तत्र पूर्वधृतां मेखलां वटुः मन्त्रं पठन् स्वयमेव शिरोमार्गेण निस्सारयेत् (उदुत्तममिति शुनःशेफऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वरुणो देवता मेखलोन्मोके विनियोगः) ॐउदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमम्विमध्यमꣳ श्रथाय। अथा वयमादित्य व्रते तवानागसोऽअदितये स्याम॥ मेखलामुन्मुच्य दण्डं निधायेति सूत्रात् साह-

चर्य्याञ्च दण्डमजिनं च तूष्णीं निधाय आचामेत् । तत उपकल्पित-मन्यद्वासस्तूणीं परिधाय आचम्य आदित्यमुपतिष्ठते मन्त्रेण (उद्य-न्भ्राजभृष्णुरिति प्रजापतिर्ऋषिः शक्वरीछन्द आदित्यो देवता आदित्योपस्थाने वि०) ॐउद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसि दशसनिं मां कुर्व्वाविदन्मा गमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थाद्दिवा यावभिरस्थाच्छतसनिरसि शतसनिं मा कुर्व्वाविदन्मा गमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्सायं यावभिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनिं मा कुर्व्वाविदन्मा गमय । इतिमन्त्रेण ऊर्ध्वबाहुः सूर्य्योपस्थानं कुर्यात् । ततो दधितिलान् दक्षिणहस्तगतसोमतीर्थेन प्राश्य जटालोमनखानि संहृत्य वपननिमित्तकं शीतलोदकेन स्नात्वा आचम्य ततः द्वादशाङ्गुल-दशाङ्गुल-अष्टाङ्गुलदीर्घेण कनिष्ठिकाग्र-स्थूलेन उदुम्बरकाष्ठेन ब्राह्मणक्षत्रियविशां क्रमेण दन्तधावनं कुर्यात् (अन्नाद्यायेत्याथर्वणऋषिरनुष्टुप्छन्दः सोमो देवता दन्तधावने विनि०) ॐअन्नाद्याय व्यूहध्वꣳ सोमो राजाऽयमागमत् । स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन च ॥ इति तत आचम्य सुगन्धिद्रव्ययुक्तेन कटुतैलय-वादिचूर्णेन शरीरोद्वर्तनं कृत्वा तप्तोदकेन सशिरस्कं स्नात्वाऽऽचम्य चन्दनाद्यनुलेपनं गृहीत्वा ग्रहवेदीसमीपमागत्य उपविश्याचम्य अनु-लेपनेन हस्तावुपलिप्य नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते मन्त्रेण (प्राणा-पानाविति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः प्राणापानादिलिङ्गोक्ता देवता चन्दनोपसंग्रहणे वि०) ॐप्राणापानौ मे तर्पय—नासिकायां चक्षुर्मे तर्पय—चक्षुषोः श्रोत्रं मे तर्पय—श्रोत्रयोः ततः अपसव्यं विधाय पाणी प्रक्षाल्य तदवनेजनं दक्षिणाभिमुखः पितृतीर्थेन दक्षिणस्यां दिशि निषिञ्चेत् (पितर इति प्रजापत्यश्विसरस्वतीन्द्राऋषयो यजु-श्छन्दः पितरो देवता निषेचने वि०) ॐपितरःशुन्धध्वम् इतिपाण्यो-रवनेजनजलं भूमौ निषिञ्चेत् पित्र्यत्वात्सव्येनोदकस्पर्शः ॥ ततोनु-लेपानन्तरं केशवादिनामभिर्द्वादशतिलकान्धारयेत् यथा ॐकेशवाय नमः

ललाटे १ ॐनारायणाय नमः उदरे २ ॐमाधवाय नमो हृदये ३ ॐ गोविन्दाय नमः कण्ठकूपके ४ ॐविष्णवे नमो दक्षिणकुक्षौ ५ ॐ मधुसूदनाय नमो दक्षिणबाहौ ६ ॐत्रिविक्रमाय नमः कर्णमूलयोः ७ ॐवामनाय नमो वामकुक्षौ ८ ॐश्रीधराय नमो वामबाहौ ९ ॐपद्मनाभाय नमः पृष्ठदेशे १० ॐ दामोदराय नमः ककुदि ११ ॐवासुदेवाय नमो मूर्ध्नि १२ इति ललाटे वंशपत्राकृतिकं मध्यशून्यं धारयेदिति च एवं तिलकं धृत्वा जपेत् (सुचक्षा इति प्रजापतिर्ऋषि यजुश्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता जपे विनि०) **ॐसुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासꣳ सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति** ॥ अथोपकल्पितमहतं वासः **परिधत्ते** (परिधास्य इत्याथर्वण ऋषिः पंक्तिश्छन्दो वासो देवता अधोवासः परिधाने **विनियोगः** **ॐपरिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि शतं च जीवामि शरदः पुरूची रायस्पोषमभिसंव्ययिष्ये** । अथोत्तरीयम् (यशसामेत्याथर्वणऋषिः पंक्तिश्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता उत्तरीयपरिधाने वि०) **ॐयशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती यशो भगश्च माऽविन्दद्यशो मा प्रतिपद्यताम्** ॥ इति एक एव वासश्चेत्तदा पूर्वोत्तरेणाच्छादयेत् ततो द्विराचम्य **द्वितीययज्ञोपवीतधारणं कुर्यात्** ब्रह्मचारिण एकं तु स्नातकस्य द्वे बहूनि वेति वचनात् । तत आचम्य मालारूपा **सुमनसो गृह्णाति** (या आहरदिति भरद्वाजऋषिरनुष्टुप्छन्दः सुमनसो देवता पुष्पमालाग्रहणे वि०) **ॐयाऽआहरज्जमदग्निः श्रद्धायै मेधायै कामायेन्द्रियाय ता अहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन च** । अथाबध्नीते (यद्यशोऽप्सरसामिति भरद्वाजऋषिरनुष्टुप्छन्दः सुमनसो देवता पुष्पमालाबन्धनेवि०) **ॐयद्यशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु तेन संग्रथिताः सुमनस आबध्नामि यशो मयि** । अथोष्णीषेण **शिरो वेष्टयेत्** (युवा सुवासा इति अङ्गिराऋषिर्बृहतीछन्दो बृहस्पतिर्देवता शिरोवेष्टने वि०) **ॐयुवा सुवासाः परिवीतऽआगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः । तन्धीरासः कवयऽउन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्तः** ॥

ततोन्यान्यपि कञ्चुकादीनि वासांसि परिधाय **कर्णवेष्टकौ परिधत्ते** (अलंकरणमिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्द अलंकरणं दैवतं अलंकरणे विनियोगः) ॐअलङ्करणमसि **भूयोऽलङ्करणं भूयात्** । मन्त्रेण कुण्डले कर्णयोर्ददाति ।। अथाक्षिणी **अञ्जनेनांक्ते** (वृत्रस्येति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः अञ्जनं देवता अक्ष्यञ्जने वि०) ॐवृत्रस्यासि **कनीनकश्चक्षुर्दाऽअसि चक्षुर्मे देहि** ।। तत आत्मानमादर्शे **प्रेक्षते** (रोचिष्णुरिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुःश्छन्द आदर्शो देवता आदर्शप्रेक्षणे विनियोगः) **ॐरोचिष्णुरसि** । ततश्छत्रं प्रतिगृह्णाति (बृहस्पतेश्छदिरिति गौतमऋषिर्बृहतीछन्दः छत्रं देवता छत्रग्रहणेवि०) **बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामन्तर्द्धेहि तेजसो यशसो मान्तर्द्धेहि** ।। तत उपानहौ युगपत्प्रतिमुञ्चते (प्रतिष्ठे स्थ इति जमदग्निर्ऋषिर्विराट्छन्दो लिंगोक्ता देवता उपानत्प्रतिमोके वि०) ॐ**प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मा पातम्** ।। ततो वैणवं दण्डमादत्ते (विश्वाभ्य इति याज्ञवल्क्यऋषिर्यजुश्छन्दो दंडो देवता दण्डग्रहणे विनियोगः) **ॐविश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्परिपाहि सर्व्वतः** । इति मंत्रेण दण्डग्रहणं कुर्यात् । अत्र मातृपूजनादिपूर्णपात्रदानान्तं आचार्य्यस्य कृत्यम् । अष्टकलशाभिषेकादिदण्डग्रहणान्तं स्नातकस्य वटोः कृत्यम् । वासश्छत्रोपानद्दण्डव्यतिरिक्तानि दन्तधावनादीनि मन्त्रवन्ति सदा कुर्यात् वासः प्रभृतीनि तु नूतनान्येव मन्त्रवन्ति धारयेत् । तत आचार्यं सम्पूज्य **वरं दद्यात्** गौर्ब्राह्मणस्य वरमुच्यते **संकल्पः** अद्येहामुकोहं मम स्नातकत्वसिद्धये कृतस्य समावर्त्तनकर्मणः सांगतासिद्ध्यर्थं साद्गुण्यार्थम् इमां गां गोनिष्क्रयीभूतं सुवर्णं वा वररूपेण आचार्याय तुभ्यं संप्रददे ॐतत्सत् इति दत्त्वा तत आचार्यमुखात् स्नातको **नियमान् शृणुयात्** । स्नातकस्य नियमान्वक्ष्यामः इतिसूत्रम् नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यात्—नृत्यं तालाद्यनुकार्य्यंगविक्षेपः गीतं तालोपनिबद्धषड्जादिस्वरविशेषरागध्वनिः वादित्रं तालाद्यनुकारिचतुर्विधम्, एतानि स्वयं न कुर्यात् नृत्यादिप्रयुक्तानन्यान् द्रष्टुं च न

गच्छेत् । क्षेमे रात्रौ ग्रामान्तरं न गच्छेत् । क्षेमे राजादिभयराहित्ये सति रात्रौ ग्रामाद् ग्रामान्तरं न गच्छेत् न च धावेत् । उदपानावेक्षण-वृक्षारोहरण-फलप्रपतन–सन्धिसर्पण – विवृतस्नान–विषमलंघन-शुक्त-वचन-संध्यादित्यप्रेक्षण-भिक्षणानि न कुर्यात् । अस्यार्थः उदपानं कूपादि तस्योपरिष्टात्कौतुकादिना अधोमुखो भूत्वा अवेक्षणं दर्शनं न कुर्यात् वृक्षारोहणं शिखराद्यारोहणं फलप्रपतनं वृथाऽपक्वफलत्रोटनम् सन्धिसर्पणं संधिः कुद्वारं जीर्णद्वारं तेन सर्पणं गमनं न कुर्यात् यद्वा सन्ध्यासु सन्ध्यामनुपास्य सर्पणमध्वगमनं न कुर्यात् अथवा अनुरक्तयोः पुत्रजनकयोः मित्रयोः दंपत्योः भ्रात्रोर्वा ऐक्यं सन्धि स्तत्र भेदाय मध्ये गमनं न कार्य्यम् विवृतस्नानं नग्नस्नानं विषमलंघनं गर्त्तादिलंघनं शुक्तवचनं लज्जाकरामङ्गलकरदुःखकरेति त्रिविधं निष्ठुर-वाक्यं सन्ध्यादित्यप्रेक्षणं त्रिषु संध्यासु आदित्यावलोकनं तदुक्तं नेक्षे-तादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कथंचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्ये नभसोगतमिति ।। भिक्षणं सिद्धान्नयाचनम् एतानि क्षेमे सति न कुर्यात् । वर्षत्यप्रावृतो व्रजेत् । देवे इन्द्रे वर्षति सति सूर्ये तपति सति अप्रावृतः अनाच्छादितःसन् (अयमिति प्रजापतिर्ऋषिर्जगतीछन्दः वज्रो देवता वृष्टिजपे विनियोगः) ॐअयम्मे वज्रः पाप्मानमपहनत् । इमं मंत्रं पठन् व्रजेत् गच्छेत् । अप्स्वात्मानं न वीक्षेत् । अप्सु जलेषु आत्मानं प्रतिबिंबितं मुखं न पश्येत् तच्च तैलादिष्वप्युपलक्षणं घृते तु छायादर्शनं कर्त्तव्यमेव । अजातलोम्नीं विपुंसीं षण्ढं च नोपहसेत् । अजातलोम्नीं भ्रूनेत्रादिस्थाने रोमरहितां विपुंसीं पुरुषचिह्नमश्वादियुक्तां स्त्रियं नोपहसेत् न च गच्छेत् षण्ढं नपुंसकं च नोपहसेत् दोषाधिक्यादेतत् । नगच्छेद्गुर्विणीं षण्मासोपरि सद्यःप्रसूतां रजस्वलां निवृत्तरजस्कां वृद्धां च नोपगच्छेत् । विजन्येति गुर्विणीं प्रतिब्रूयात् । सकुलमिति नकुलं ब्रूयात् कपालं कर्परं मनुष्यादिशिरः भगालमिति ब्रूयात् इन्द्रधनु-र्मणिधनुरिति ब्रूयात् । गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीत स्ववत्सं पाययन्तीं

गां गौस्ते पाययति वत्समिति परस्मै न वदेत् । उर्वरायां सस्यवत्यां भूमौ उत्सर्पन् गच्छन् तिष्ठन् मूत्रपुरीषे न कुर्यात् । एतच्च फालकृष्ट-भूमिमार्गजीर्णदेवायतनप्राणिगर्त्तादीनामप्युपलक्षणार्थम् । स्वयं प्रशीर्णेन त्रुटितेन अयज्ञीयेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत तच्च लोष्ठादीनामप्युप-लक्षणार्थम् । विकृतं वासो स्मृतिशिष्टाचाराभ्यां विरुद्धं नील्यादिरक्त-वासो न परिदधीतेत्यर्थः । पालाशादिपुष्परक्तं काषायं वासस्तु परिदध्यादेव उपनिषद्वद्धं चैतत् काषायस्य प्राशस्त्यात् । दृढ़व्रतो बधत्रः स्यात् । दृढं स्थिरं प्रारब्धं कर्म्म यस्य असमाप्तकर्मा न स्यादि-त्यर्थः वधात् घातात् आत्मानं त्रायते इति वधत्रः तच्च शृङ्गिन-खिदंष्ट्रिभ्यः सम्भवति तेभ्यो रक्षां कुर्वीतेत्यर्थः । सर्व्वत आत्मानं गोपायेत् । सर्वेषां स्वेषां परेषां वा मित्रमिव भूयात् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते इति स्मरणात् इतिसाधारणशिक्षानियमाः ॥ अथ समावर्त्त-नानन्तरं **त्रिरात्रनियमाः** अमांसाशी भवेत् ।मांसं न भक्षयेत् । अमृण्मय-पायी । मृण्मयेन पात्रेण जलं न पिबेत् एतच्चालाबुतु म्ब्यादीनामुप-लक्षणम् । स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनामदर्शनमसंभाषण च । स्त्री नारी शूद्रश्चतुर्थो वर्णः शवो मृतकः कृष्णशकुनिः काकः श्वा कुक्कुरः एतेषां दर्शन भाषणं च त्रिरात्रं वर्जयेत् । शवशूद्रसूतकान्नानि नाद्यात् । शवान्नं मृतसूतकान्नं शूद्रान्नं सूतकान्नं जाताशौचकान्नं च नाद्यात् । मूत्रपुरी-षष्ठीवनानि आतपे सूर्यसंमुखे न कुर्यात् । सूर्याच्चात्मानं नांतर्दधीत । छत्रवस्त्रादिना आत्मानं शरीरं न गोपायेत् । तप्तोदकेनार्थान्कुर्वीत । शौचादीन् तप्तजलेन कुर्यादित्यर्थः । अवज्योत्य रात्रौ भोजनं कुर्यात् । दीपादि प्रज्वलय्य भोजनं कुर्यान्नान्धकार इत्यर्थः । सत्यमेव वचनं वदेत् अनृतं मिथ्याभाषण न कुर्यात् । एवं शिक्षयित्वा एतान्नियमान्क-रिष्यामीति बटुमवधार्य आचार्यः एनं बटुं स्वपादयोः पातयित्वा **पूर्णाहुतिं जुहुयात्** । ततः स्नातकः आचार्यं संपूज्य उत्तराङ्गत्वेन नव ग्रहाणां पूजनं कुर्यात् ग्रहवेदीसमीपमागत्य आसन उपविश्याचम्य-

संकल्पं कुर्यात् ॐविष्णुः ३ अद्येहेत्यादि अमुकोहम् अमुकस्य वटोः कृतानां चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनकर्म्मणां उत्तरांगत्वेन आदित्यादिनवग्रहाणां पूजनं करिष्ये ततः आदित्याय नमः इत्यादिनाममंत्रैः पाद्यादिनीराजनान्तं संपूज्य ब्रह्मामुरारिरिति संप्रार्थ्य **प्रतिमादानसंकल्पं कुर्यात्** अद्येहेत्यादि अमुकोहममुकराशेःपुत्रस्य चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनकर्मणां सांगफलप्राप्तये साद्‌गुण्यार्थम् इमाः सुपूजिताः सौवर्णीः आदित्यादिनवग्रहप्रतिमाः वस्त्रच्छन्नाः ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये ॐतत्सत्कृतैतत्प्रतिमादानप्रतिष्ठासिद्धयर्थम् इदं द्रव्यं च ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये इतिसंकल्प्य आकृष्णेनेति पद्मकरो द्विबाहुरित्यादि वैदिकपौराणिकमन्त्राभ्यां सर्वेषां प्रतिमाः पृथक्पृथक् दत्त्वा अन्येभ्योपि जापकपाठकेभ्यो दक्षिणां दद्यात् । ततो **भूयसीं संकल्पयेत्** अद्येहेत्यादि अमुकोहममुकराशेः पुत्रस्य चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनकर्मणां न्यूनातिरिक्तपरिपूर्त्यर्थं साद्‌गुण्यार्थम् इमां भूयसीं दक्षिणां नानागोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नटनर्त्तकगायकेभ्यो दीनानाथेभ्यश्च विभज्य दास्ये तथा एतत्कर्मणः साङ्गफलप्राप्त्यर्थं साद्‌गुण्यार्थं यथोपपन्नेन सिद्धान्नेनामान्नेन वा यथासंख्याकान् ब्राह्मणान्भोजयिष्ये इतिसंकल्प्य नवग्रहादीनां **विसर्जनम्** मन्त्रः ॐ**उत्तोवेपं भूर्षाहो युज्येथामनश्रूऽअवीरहणौ ब्रह्मचोदनौ स्वस्ति यजमानस्य गृहान् गच्छतम्** ।। यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय पार्थिवीम् । इष्टकामसमृद्धयर्थं पुनरागमनाय च ।। गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने परमेश्वर । यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ सुरेश्वर इति ।। अथ कर्म्मसर्वाङ्गपूर्त्यै ॐतत्सत् यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ।। अच्युताय नमः प्रमादात्कुर्वतां कर्म्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादितिश्रुतिः ।। ॐविष्णवे नमः ३ ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां दत्वा अभिषेकतिलकरक्षाबन्धनघृतच्छायामंत्रपाठादि कारयित्वा ततः मङ्गलतूर्य्यशंखघंटादिवाहिते बहिःशालातः शिविकादिया-

नेन स्वस्तिवाचनं पठन् गृहबहिर्द्वारे लिखिताः "कुमारी धनदा नन्दा विपुला मङ्गलाऽचला। पद्मा चैव समाख्याता सप्तैता द्वारमातरः।" इत्युक्ता द्वारमातरः यथामिलितोपचारैः सम्पूज्य दध्यादिमंगलवस्तु-हस्ताभ्यो भगिन्यादिभ्यो यथाशक्ति द्रव्यं दत्त्वा गृहं गत्वा **जीवमातॄणां पूजनं कुर्यात्** यथा सुमुखश्चेत्यादि पठित्वा आसन उपविश्याचम्य अर्घ्यं संस्थाप्य **पूजासङ्कल्पः** अद्येहेत्यादि अमुकोहं अमुकराशेः पुत्रस्य चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनकर्म्मणाम् उत्तराङ्गत्वेन गृहप्रवेशकर्म्मणि सर्वाभ्युदयप्राप्तये भित्तिलिखितानां कल्याण्यादिसप्तजीवमातॄणां यथामिलितोपचारैः पूजनं करिष्ये। एतन्त इत्यादि ॐभूर्भुवः स्वः कल्याण्यादिसप्तजीवमातर इहागच्छन्तु सुप्रतिष्ठा वरदा भवन्तु इति प्रतिष्ठाप्य **ध्यानम्** कल्याणी मंगला भद्रा पुण्या पुण्यमुखी तथा। जया च विजया चैव सप्तैता जीवमातरः॥ इति ध्यात्वा नाममन्त्रेण पाद्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य वसोर्धाराः पातयित्वा ब्रह्माणी कमलेन्दुसौम्यवदनेति पुष्पाञ्जलिं समर्प्य **दक्षिणासङ्कल्पः** अद्येहामुकोहं एतत्कर्म्मण उत्तरांगत्वेन जीवमातॄणां पूजनकर्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये ॐतत्सत् इति दद्यात् तत आचारान्मातृ-भगिन्यादिभिर्वटोः महानीराजनम् तिलकादि च कार्यम्। ततो ब्राह्मणान्भोजयित्वा इष्टबन्धुभिः सह भुञ्जीत यथासुखं विहरेत्।

इति चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनपद्धतिः॥

अथ विवाहपद्धतिः

विवाहानुक्रमश्लोकाः—अग्निप्रणयनं वस्त्रपरिधानं समञ्जनम्। गोत्रोच्चारो वरस्य प्राक्कन्यायाश्च ततोऽर्पणम् १ कन्यादानप्रतिष्ठार्थं सुवर्णं गौश्च दक्षिणा। गृहान्निष्क्रमणं चाग्निसमीपगमनं ततः २ कन्यापितुः प्रेषदानं समीक्षेयामिति स्फुटम्। अग्निं प्रदक्षिणीकृत्योपविश्य कुशकण्डिका ३ होमे वधूर्दक्षिणतो हृदालंभे तु वामतः। उपवेश्य वरश्चैनां स्विष्टकृद्धोममाचरेत् ४ संस्रवप्राशनं पूर्णपात्रमाचार्यदक्षिणा। विवाहानुक्रमश्लोकाः शितिकण्ठमुखोदिताः॥ ५॥

ततो वैवाहिकाहात्पूर्वम् अनवमे अषष्ठेऽतृतीये दिवसे संस्कार्यायाः कन्यायाः संस्कार्यस्य पुत्रस्य च पितादिः सर्वारम्भं कुर्यात् । आचारात् चुल्लीनिर्माणाय पुरन्ध्रीद्वारा मृत्स्नामानाय्य संशोध्य तस्यास्त्रिशृङ्गां चुल्लीं सद्रव्यां निर्म्माय गोमयेनोपलिप्य तण्डुलपिष्टोदकेनोपलिख्य सर्वारम्भलग्नात्प्राक् सुगन्धिस्वच्छतैलहरिद्रासिद्धार्थकल्काद्युद्वर्तनपूर्वकं कोष्णशीतोदकाभ्यां वितानाधः पित्तलादिपात्रस्थपिष्टातकलिखितपीठे वरं कन्यां वा संस्थाप्य संस्नाप्य धौतानि वासांसि परिधाप्य स्वसमीपमानाय्य स्वासने समुपवेश्य आचम्य **गणेशपूजनं कुर्यात्** । **तत्र संकल्पः** अद्येहामुकोहं अमुकराशेः कन्यायाः पुत्रस्य वा करिष्यमाणविवाहसंस्कारकर्म्मणः सर्वारम्भकर्म्मणि निर्विघ्नतया कार्यसिद्ध्यर्थे भगवतो गणेश्वरस्य पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य यथाविधि गणेशं सम्पूज्य (पृ. २-६) आचारात्सद्रव्यास्तिस्रो वस्त्रखण्डपोटलिकाः कृत्वा एकां चुल्ल्यां एकां ताम्रकटाहे एकां ताम्रदर्व्यां च बद्ध्वा कटाहे वस्त्रपूतं सुगन्धि सुरभ्यादिघृतं निक्षिप्य अपटच्चराः अकृत्याज्ञाः अनेडमूकाः अकच्चराः अरुग्णाः अलोलुपाः शिल्पज्ञाः पुरन्ध्रीरानाय्य तद्द्वारा पिष्टातकस्वस्तिकांकितधौतगोधूमचूर्णसोहालिकादिपाकारम्भं कृत्वा तत्रैव वरकन्यार्हवस्त्रसीवनाद्यारम्भं कारयेत् ॥ **अथपूर्वाङ्गविधिः** ॥ विवाहदिनात्पूर्वदिने तस्मिन्नेव दिने वा पित्रादिः पत्न्या सह कृताभ्यंगस्नानः अहतोष्णीषादिसितवासाः शुभासने प्राङ्मुख उपविश्याचम्य पत्नीसहितं संस्कार्य्यमपत्यं चोपवेश्य गणेशमुक्तविधिना सम्पूज्य यावन्मातृविसर्जनस्थाय्यखण्डदीपं प्रज्वलयेत् । **एतद्दीपस्य च वर्तिः** कन्यादेहप्रमाणेन सप्तविंशति तन्तुभिर्निर्मीयते **तत्रसंकल्पः**—अद्येहाऽमुकोहं मम कन्यायाः साङ्गविवाहकर्मणि अन्तरिक्षचारिभूतादिविघ्ननिरासार्थम् एतत्कालमारभ्य मातृविसर्जनपर्य्यन्तमखण्डदीपं देवसन्निधौ स्थापयिष्ये । **दीपप्रार्थना**—दीपस्त्वं देहि कल्याणं देहि सर्वान्मनोरथान् । यावद्व्रतं समाप्येत तावत्त्वं सुस्थिरो भव । इति । ततः **प्रधानसंकल्पं कुर्यात्**

अर्घ्यं संस्थाप्य अद्येहेत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्म्माहम् अमुकराशेरस्याः कन्यायाः बीजगर्भसमुद्भवैनोनिर्बर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं भर्त्रा सह धर्म्मप्रजोत्पादनगृह्यपरिग्रहेष्वधिकारसिद्धये, पुत्रपक्षे अमुकराशेरस्य पुत्रस्य पत्न्या सह धर्म्मप्रजोत्पादनपूर्वकसकलगार्हस्थ्यसिद्धये, विवाहाख्यसंस्कारं करिष्ये तत्पूर्वाङ्गत्वेन मातृपूजां नान्दीश्राद्धं पुण्याहवाचनं च करिष्ये इत्यादि संकल्प्य मातृपूजाभ्युदयिकपुण्याहवाचनानि (पृ० ६–१४) विधाय सति सम्भवे ग्रहयागं कुर्यात् तदसम्भवे तु कलशस्थापनं कृत्वा (१४–१९) तत्र नवग्रहानावाह्य सम्पूज्य लेख्ये चन्दनादिना लिखितयो**र्गौरीहरयोः पूजनं** कन्याहस्तेन कारयेत् **संकल्पः** अद्येहेत्यादि अमुकराशिरमुकी अहं सर्वसौभाग्यसमृद्धये विवाहकर्म्मणः पूर्वाङ्गत्वेन लेख्ये गौरीहरयोः पूजनं करिष्ये एतंत इति ॐभूर्भुवःस्वः गौरीहरौ सुप्रतिष्ठितौ वरदौ भवतम् **ध्यानम्** सिंहासनस्थां देवेशीं सर्वालंकारसंयुताम्। पीतांबरयुगं देवं चन्द्रार्द्धकृतशेखरम् १ करेणाधः सुधापूर्णं कलशं दक्षिणेन तु। वरदं चाभयं वामेनाश्लिष्य च तनुप्रियाम् २ एवं ध्यात्वा पूजयमंत्रैः पुण्यभाजस्तथा स्त्रियः॥ **पूजामंत्रः**–गौरीहर महेशान सर्वमंगलदायक। पूजां गृहाण देवेश सर्वदा मंगलं कुरु॥ इति मन्त्रेण पाद्यादिनीराजनांतं सम्पूज्य कन्यादेहप्रमाणेन सप्तविंशतितंतुभिः। वर्त्तिकां दीपयेत्पश्चाद्व्रतसम्पत्तिहेतवे॥ एवं वर्त्तिकां प्रज्वाल्य इति केचित्। सम्प्रार्थ्य भोजनीया ब्राह्मणाश्च सुवासिन्यः सुपूजिताः। दशाष्टपञ्चयुग्मं वा हिरण्येनाथ तोषयेत्॥ अत्र कात्यायनीमहालक्ष्मीइन्द्राणीपूजनमपि कार्य्यम् ततः कन्याहस्ते **कंकणं बध्नीयात्** तिलकाद्याशिषं च दद्यात् इति-कन्यापक्षे पूर्वाङ्गविधिः॥ **अथ वरपक्षे**॥ वरपिता विवाहात्पूर्वदिने तद्दिने वा नित्यं कर्म्म वैश्वदेवांतं कृत्वा शुचिः शुक्लवासाः वरम् अभ्यङ्गपूर्वकं मङ्गलद्रव्यैः संस्नाप्य शुभासने प्राङ्मुख उपविश्याचम्य अर्घस्थापनं विधाय प्राणानायम्य देशकालस्मरणांते अमुकोहं अमुक-

राशेरस्य पुत्रस्य विवाहकर्मणि निर्विघ्नतया कार्यसिद्धये पूर्वाङ्गत्वेन श्रीभगवतो गणेश्वरस्य पूजनं करिष्ये इति यथाविधि गणेशं सम्पूज्य **प्रधानसंकल्पं कुर्यात्** अद्येहेत्यादि देशकालकीर्त्तनान्ते अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्म्मा सपत्नीकोहं अमुकराशेरस्य पुत्रस्य देवपितृमनुष्यर्णापाकरणहेतुधर्म्यप्रजोत्पादनसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये विवाहाख्यं संस्कार करिष्ये तत्पूर्वाङ्गत्वेन मातृपूजानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये इतिमातृपूजानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि विधाय (पृ० ६-१४) कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मवरुणसहितानादित्यादिग्रहानावाह्य (पृ० १४-१८) संपूज्य रक्षाविधानेन (पृ० १९) कंकणमभिमंत्र्य प्रतिष्ठाप्य वरहस्ते तन्मातृहस्ते च बद्ध्वा सुरक्षितं कुर्यात् चतुर्थीकर्मदिवसे मोचयेत् । **कंकणौषधयश्च**—दूर्वा यवांकुराश्चैव बालकं चूतपल्लवाः । हरिद्राद्वयसिद्धार्थशिखिपत्रोरगत्वचः ।। कंकणौषधयश्चैताः कौतुकाख्या नव स्मृताः ।।

[ततो ब्राह्मणान्भोजनदक्षिणादिभिः संतोष्य तत एकं ज्योतिर्विदं सुशीलं मङ्गलादिद्रव्यसहितघटिकापात्रयुतं विवाहलग्ननिश्चयार्थं कन्यापितृगृहं प्रति प्रथमं प्रेषयेत् ततो वरं सात्विकाहारैर्भोजयित्वा नेदिष्टे वधूगृहे दिवाविवाहलग्ने अभोजयित्वा सर्वां विवाहसामग्रीमुपकल्पयित्वा वरं रक्ततूलकंचुकोष्णीषकटिवेष्टोत्तरीयकुण्डलग्रैवेयकाद्यलंकारैर्मुकुटादिभिश्चालंकृत्य शिविकादियानमारोहयित्वा उपकल्पितां सर्वां विवाहसामग्रीमग्रतःकृत्वा वस्त्रालंकाराभिभूषितमुदितबान्धवाप्तयुतः सपुरोहितादिद्विजो मङ्गलतूर्यघोषेण कन्यापितृगृहं व्रजेत् । अथ कन्यापिता मार्गागतं वरं श्रुत्वा उपकल्पितां वरपूजासामग्रीं स्वविप्रैः आनाय्य सुलिप्तायां भुवि समुपविश्य त्रिराचम्य प्राणानायम्य सति सम्भवे कलशविधिना कलशं संस्थाप्य तत्र ग्रहानावाह्य सम्पूज्य वरागमनं प्रतीक्षेत ।। अथ वरस्य पिता मार्गागतस्य वरस्य जनतादिवृत्तान्तनिवदनार्थं सफलदधिपात्रसहितं सौम्यदेशं मनुष्यद्वयं वराभ्यंगावशिष्टहरिद्रारंजिततैलकुपकंकतिकापट्टसूत्रहस्तं नापितादिकं च प्रेषयति । ततः कन्यापितापि तत्प्रेषितं गृहीत्वा मनुष्ययोर्मनुष्याणां वा अर्चां कृत्वा यथाशक्ति तद्योग्यं द्रव्यं दत्त्वा सुभोज्येन भोजयित्वा स्वयमपि स्वीयमाप्तं मनुष्यद्वयं फलसहितं वरस्य शीघ्रमाकारणार्थं प्रेषयति ।]

वाग्दानधूल्यर्घविधिः

[ततः कन्यापिता निजमंदिरादद्दूरागतं समाजमध्यस्थितं वरं विलोक्य जनतया सह वरमानेतुं कतिचित्पदानि गत्वा द्वारमानाय्य द्वारे यथाशक्ति वराध्युषितयानं वोढ्वा वरं यानादुत्तार्य्य वरहस्तात् श्रीफलादि सादरं गृहीत्वा स्वानीय स्वास्तिकादिशोभितायां भद्रासनायां शुद्धायां भूमौ स्वासने प्राङ्मुखमुपवेश्य स्वयमुदङ्मुख उपविशेत्] **आचम्य प्राणानायम्य आचार्यस्य पादप्रक्षालनार्थे पात्रयुग्मं प्रयच्छति** आपद्घनध्वांतसहस्रभानवः समीहितार्थार्प्पणकामधेनवः । अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ।। इत्याचार्यपादौ प्रक्षाल्य **इत्थमेव वरपादौ प्रक्षालयेत् । अर्घ्यं संस्थाप्य प्रथमं वाग्दानसंकल्पं कुर्यात्** अद्येहेत्यादि अमुकराशिरमुकशर्म्माहं करिष्यमाणकन्यादानांगत्वेन वाग्दानं करिष्ये इति संकल्प्य कुंकुमाक्तानि पञ्च पूगीफलान्यादाय अमुकगोत्रोऽमुकप्रवरोऽमुकवेदांतर्गतामुकशाखाध्यायी अमुकशर्म्माहं अमुकगोत्रस्यामुकशर्म्मणः प्रपौत्राय अमुकशर्म्मणः पौत्राय अमुकशर्म्मणः पुत्राय अमुकशर्म्मणे विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने वराय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकवेदान्तर्गतामुकशाखाध्यायिनोऽमुकशर्म्मणः प्रपौत्रीम् अमुकशर्म्मणः पौत्रीम् अमुकशर्म्मणः पुत्रीम् अमुकनाम्नीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं कन्यां ज्योतिर्विदादिष्टे मुहूर्ते तुभ्यं दास्ये तत्प्रतिग्रहार्थं एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यभूषणाद्युपचारैस्त्वामहं वृणे । वृतोस्मीति प्रत्युक्तिः । इतिवाग्दानम् । ततः पुनरर्घ्यं संस्थाप्य **वरणसंकल्पं कुर्यात्** अद्येहेत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्म्माहं करिष्यमाणकन्यादानप्रतिग्रहार्थं द्वारदेशागतस्य वरस्य पूजनपूर्वकं वरणं च करिष्ये प्रथमं आचार्याय भूमिदेवाग्रेतिमंत्रेण अर्घं दत्वा गन्धद्वारामिति गन्धं दत्वा ॐनमोस्त्वनंतायेति अक्षतपुष्पमालादिभिः सम्पूज्य सम्पादिताद्याङ्गनार्घ्येण आचार्यसम्मुखः **अर्घोऽर्घः प्रतिगृह्यताम्** ॐ अहं

प्रतिगृह्णामीत्याचार्यः प्रतिब्रूयात् । ततः कन्यापिता वरणसामग्रीं करे कृत्वा एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलयज्ञोपवीतद्रव्यवासोलंकरणपुष्पमालाभिर्वरकन्ययोर्विवाहकर्मणि आचार्यकर्म कर्तुं आचार्यत्वेन त्वामहं वृणे आचार्यश्च तत्प्रतिगृह्य वृतोस्मीति प्रतिब्रूयात् । आचार्यस्तु यथा स्वर्गे इति सम्प्रार्थ्य पुनरर्घ्यं दद्यात् ॐअर्घोर्घोर्घः प्रतिगृह्यताम् अहं प्रतिगृह्णामि इति ततः कन्यापिता सम्पादितमष्टांगमर्घं हस्तयोः कृत्वा उत्थाय वराचार्याभिमुखस्तिष्ठेत् तत आचार्यप्रमुखा वरशाखीयमेनं मंत्रं यथाश्रुतमुच्चैः पठेयुः ॐअथ व्वरं व्वृणीते बलवद्ध वै देवाऽएतस्य ग्रहस्य होमं प्रेप्संति तेऽस्माऽएतं वरᳪसमर्द्धयन्ति क्षिप्रे नऽइमं ग्रहं जुहवदिति तस्माद्वरं वृणीते १ अथ व्वरं वृणीते यᳪह वै कञ्च सुषुवाणो वरं वृणीते सोऽस्मै सर्वः समृद्ध्यते तस्माद्वरं वृणीते २ अथ वाराह्याऽउपानहाऽउपमुञ्चते अग्नौ ह वै देवा घृतकुम्भं प्रवेशयाञ्चक्रुः ततो वराहः संबभूव तस्माद्वराहो मेदुरो घृताद्धि संभूतस्तस्माद्वराहे गावः सञ्जानते स्वमेवैतद्रसमभिसञ्जानते । तत्पशूनामेवैतद्रसे प्रतितिष्ठति तस्माद्वाराह्याऽउपानहाऽउपमुञ्चते ३ सऽआजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास तस्माऽआसनमाहार्योदकमाहारयाञ्चकाराथ हास्माऽ अर्घञ्चकार ४ स होवाच वरं भवते गौतमाय दद्म इति । स होवाच प्रतिज्ञातो मऽएष वरो यान्तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ५ स होवाच दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ६ स होवाच विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तं गोऽश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिधानानां मा नो भवान् वहोरनन्तस्यापर्य्यन्तस्याभ्यवदान्योऽभूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासाऽइत्युपैम्यहम्भवन्तमिति वाचा ह स्मैव पूर्व्वऽउपयन्ति ७ स होवायनकीर्त्ताऽउवाच ४ इतिपठितवते वराय अष्टाङ्गमर्घं निवेदयेत् यथा अद्भिःक्षीरैःकुशाग्रैश्च दध्ना बदरतण्डुलैः । यवैः सिद्धार्थकैश्चैव अष्टाङ्गोर्घः प्रकीर्तितः ।। अष्टाङ्गानि तु नाभौ हस्ते प्रदातव्यं स्कन्धे शिरसि पादयोः । जानुनोरुदरे वक्त्रे अष्टा-

ङ्गोर्घः प्रकीर्तितः। **अर्घदानमन्त्रः** आगतोसि वरश्रेष्ठ सर्वकामार्थसिद्धये। प्रतिग्रहसमर्थोसि अर्घं गृह्ण नमोस्तु ते। **ॐअसौ यस्ताम्रोऽअरुणऽउत बभ्रुः सुमङ्गलः ये चैनꣳरुद्राऽअभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो वैषा ँ हेडऽईमहे १ असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः उतैनङ्गोपाऽअदृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्य्यः सदृष्टो मृडयाति नः २** एवमर्घं दत्वा नमोस्त्वनन्तायेति गन्धाक्षतपुष्पमालादिभिर्वरं सम्पूज्य **वरणसामग्रीं हस्ते गृहीत्वा** एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्ययज्ञोपवीतताम्बूलपादुकोपानहपुष्पमालोष्णीषकंचुककटिवेष्टोपसंव्यानहस्तभूषणकर्णवेष्टकवरमुद्रिकादिभिः करिष्यमाणकन्यादानप्रतिग्रहार्थम् अमुकगोत्रम् अमुकप्रवरम् अमुकशाखिनम् अमुकवेदाध्यायिनम् अमुकशर्माणं विष्णुस्वरूपिणं कन्यार्थिनं वर वरत्वेन त्वामहं वृणे। वृतोस्मीति वरः प्रतिवदेत्। ततो वरः वस्त्रयज्ञोपवीतभूषणपुष्पमालावरमुद्रिकाधारणं विधाय **सुचक्षामन्त्रं जपेत्—ॐसुचक्षाऽअहमक्षीभ्यां भूयासꣳसुवर्च्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासम्** ॥ इति। तत आचार्यः वरश्च उत्थाय यजमानाय तिलकाशीर्दानादिकं कुर्याताम् मन्त्राश्च **ॐ अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु** *सोऽमृतत्वमशीयऽआयुर्दात्रऽएधि मयो मह्यं* **प्रतिग्रहीत्रे १ ॐरुद्राय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय प्राणो दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे २ ॐ बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय त्वग्दात्रऽएधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ३ ॐयमाय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय हयो दात्रऽएधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ४ ॐकोऽदात्कस्माऽअदात्कामोऽदात्कामायादात्कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते।** इति मन्त्राशिषं प्रतिगृह्य कन्यापिता दास्यादिभिः सुवासिनीभिर्वरस्य **महानीराजनं कारयेत्** ॥

इतिमधुपर्कविधिः ॥

अथ मधुपर्कविधिः

तत उभयपक्षीया वाद्यपुरस्सरं स्वस्तिवाचनं पठन्तो विवाहशालायां प्रविशेयुः ततः कन्यापिता वरं पाण्डुकम्बलास्तृतस्थाने समुपवेश्य वराचार्ययोस्तिलकं कृत्वा सत्यवसरे वरपित्रादीनामन्येषां निर्दिष्टबान्धवानां च तिलकमालादिभिः पूजनं विधाय सुखोपविष्टान्कुर्यात् ततः प्राङ्मुखं वरं पश्चिमाभिमुखीं कन्यां समुपवेश्य स्वयं दाता उदङ्मुखो भूत्वा अपेक्षितां विवाहसामग्रीं यथास्थानमासाद्य रक्तकम्बलादिना अन्तर्पटं विधाय स्वासन उपविश्य **मधुपर्केण वरमर्चयेत्** । दीपं प्रज्वलय्य अर्घं संस्थाप्य प्राणायामं कृत्वा अद्येहेत्यादि संकीर्त्य अमुकराशिरमुकशर्माहं कन्यादानप्रतिग्रहार्थं गृहागतं वरं मधुपर्केणार्चयिष्ये । तथा वरोपि अर्घं संस्थाप्य अमुकराशिरमुकशर्माहं धर्मप्रजावृद्ध्यर्थं यजुःशाखोक्तविधिना विवाहकर्म करिष्ये इति संकल्प्य मधुपर्कं गृह्णीयात् [मधुपर्कविधिस्तु वरशाखोक्तः कार्य्यः तत्र पारस्करसूत्रम्—यः स्वशाखां परित्यज्य परशाखां समाश्रयेत् । दुर्मेधाः स तु विज्ञेयो मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ।। षडर्घ्या भवन्त्याचार्यो ऋत्विक् वैवाह्यो राजा प्रियः स्नातक इति । एतान्प्रतिसंवत्सरागतानर्हयेयुः यक्ष्यमाणास्त्वृत्विजः इति ।।] अथ यजमानः पीठासनमाहार्याह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तमिति । ॐअर्चय इति वरस्योक्तिः ततोर्चकपुरुषाः विष्टरद्वयं पाद्यं (पादार्थमुदकं) अर्घम् आचमनीयं मधुपर्कं (दधिमधुघृतं) अपिहितं कांस्येन न्यस्तं कांस्ये तत्समीपमानयन्ति । अथ यजमान एकं विष्टरमादाय तिष्ठति यजमानपक्षीयोऽन्यः कश्चिद्ब्राह्मणो **विष्टरो विष्टरो विष्टरः** इति त्रिःश्रावयति प्रतिगृह्यतामिति सकृदुक्त्वा यजमानो वरस्य हस्तयोर्ददाति वरश्च प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा उदगग्रं विष्टरं तूष्णीमादाय (वर्ष्मोस्मीत्याथर्वणऋषिरनुष्टुप्छन्दो विष्टरो देवता उपवशने विनियोगः) ॐ**वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्य्यः इमं तमभि-**

तिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासति । अनेन मंत्रेण विष्टरमुदगग्रमासने निधाय तदुपरि उपविशति । ततः **पाद्यम् ३** प्रतिगृह्यतामिति त्रिः श्राविते वरः प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा प्रतिगृह्य तत्पात्रं **भूमौ** निधायाञ्जलिना जलमादाय ,दक्षिणं पादं प्रक्षालयति (विराजो दोहोसीति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्द आपो देवता दक्षिणपादप्रक्षालने विनियोगः) ॐ**विराजो दोहोसि विराजो दोहमशीय मयि पाद्यायै विराजो दोहः ।** इति मंत्रेण प्रथमं दक्षिणं पादं प्रक्षाल्य अनेनैव वामं पादं प्रक्षालयेत्। क्षत्रियादीनां तु वामं प्रथमम् । अत्रावसरे वरो यथाशक्ति **कलशद्रव्यं दद्यात्** तद्द्रव्यमानीय अद्येहामुकोहं दशायामन्तर्दशायां गोचरेऽष्टकवर्गे सर्वतोभद्रे नैर्याणि वर्षफलेपि वा यत्रकुत्रस्थानस्थितानामादित्यादिनवग्रहाणां दुष्टानां दुष्टदोषोपशांत्यर्थं शुभानां शुभफलाधिक्यप्राप्तये इदं सुवर्णं सुवर्णनिष्क्रयीभूतं द्रव्यं वा कन्यापक्षीयपुरोहिताय दास्ये इति कलशद्रव्यं दत्त्वा पुनर्द्वितीयं **विष्टरं प्रतिगृह्णीयात्** ॐ**विष्टरो विष्टरो विष्टरः** प्रतिगृह्यतामित्युक्ते वरः अहं प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा पूर्ववद्वर्ष्मोस्मीति मंत्रेण आसने प्रागग्रं पादयोरधस्तान्निदधाति ततो यजमानः **अर्घो ,र्घोऽर्घः** प्रतिगृह्यतामिति वदेत् वरः अहं प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा प्रतिगृह्य (आपःस्थेति प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्द आपो देवता अर्घग्रहणे विनियोगः) ॐ**आपःस्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नवानि** इत्यादायार्घमभिमंत्रयते अग्रिममन्त्रेण यथा (समुद्रमित्याथर्वणऋषिरनुष्टुप्छन्द आपो देवता अर्घाभिमन्त्रणे विनियोगः) ॐ**समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत अरिष्टाऽअस्माकं वीरा मा परासेचि मत्पयः ।** इति । अथ **आचमनीयम् ३** प्रतिगृह्यतां वरश्च प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा हस्ताभ्यां प्रतिगृह्य (आमागन्निति परमेष्ठी ऋषिर्बृहतीछन्द आपो देवता आचमने विनियोगः) ॐ**आ मा गन्यशसा सꣳसृज वर्चसा तम्मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनाम्** इति मन्त्रेण सकृदाचम्य ततः तूष्णीं स्मार्त्ताचमनं कुर्यात् अथ **मधुपर्को मधुपर्को**

मधुपर्को मधपुर्कः प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा दधिमधुघृतं कांस्यपात्रस्थापितं कांस्येन पिहितं मधुपर्कं वराय निवेदयति वरश्च प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा यजमानहस्तोद्घाटितं मधुपर्कमीक्ष्यमाणो मन्त्रं पठति (मित्रस्य त्वा इति प्रजापतिर्ऋषिः पंक्तिश्छन्दो मित्रो देवता मधुपर्कप्रतीक्षणे विनियोगः) **ॐमित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे।** इति प्रतीक्ष्य (देवस्य त्वेति बृहस्पतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः सविता देवता मधुपर्कग्रहणे विनियोगः) **ॐदेवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि** इत्युक्त्वा मधुपर्कपात्रं गृहीत्वा स्ववामकरे निधाय दक्षिणहस्तानामिकया त्रिः प्रयौति = मिश्रयति (नमःश्यावेति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः सविता देवता मिश्रणे विनियोगः) **ॐनमः श्यावास्यायान्नशने यत्तऽआविद्धं तत्ते निष्कृन्तामि।** इति मन्त्रेण मधुपर्कं सकृत्प्रदक्षिणमालोड्य अंगुष्ठानामिकाभ्यां सकृत्तूष्णीं बहिर्निक्षिपति एवं द्विवारमालोडनं निरक्षणं च कृत्वा ततः त्रिः प्राश्नाति (यन्मधुन इति कुत्सऋषिजगतीछन्दो मधुपर्को देवता मधुपर्कप्राशने विनियोगः) **ॐयन्मधुनो मधव्यं परमꣳरूपमन्नाद्यं तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽसानि** इति अनामिकांगुष्ठाभ्यां प्राश्नाति एवं पुनर्द्विवारं मन्त्रवत्प्राशनम् **ॐमधुव्वाता ऋतायते** इत्यादितिसृभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं प्रतिमंत्रं वा त्रिः प्राशनं कृत्वा प्राशितशेषं पूर्वस्यां दिशि असंचरे क्षिपेत् तत आचम्य प्राणानायम्य **अङ्गान्युपस्पृशति** यथा दक्षिणकराग्रेण संहताभिस्तिसृभिस्तर्जनीमध्यमानामिकाभिः **वाङ्म आस्येऽस्तु** इतिमुखं स्पृशेत् अंगुष्ठप्रदेशिनीभ्यां **नसोर्मे प्राणोऽस्त्विति** नासिकारन्ध्रम् अंगुष्ठप्रदेशिन्यनामिकाभिः **अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्त्विति** चक्षुषी तथैव **कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति** कर्णौ संहतांगुल्यग्रैर्**बाह्वोर्मे बलमस्त्विति** बाहू असंहतांगुलिभ्यां पाणिभ्यां **ऊर्वोर्मे ओजोऽस्त्विति** युगपदूरू **अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह सन्तु** इति शिरः प्रभृतिपादपर्यन्तमालभेत् ततो द्विराचामेत् ततो यजमानः खड्गप्रतिनिधि

कुशतरुणमादाय **गौर्गौर्गौः** आलभ्यतामित्याह वरश्च माऽऽलभ्यतामित्युक्त्वा **मंत्रं** पठेत् (मातारुद्राणामिति ब्रह्माऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो गौर्देवता गोरभिमंत्रणे विनियोगः) ॐ**माता रुद्राणां दुहिता वसूनाᳬस्वसाऽऽदित्यानाममृतस्य नाभिः प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट मम अमुक यजमानस्य च पाप्मा हतः** इत्युपांशु पठित्वा ॐ**उत्सृजत तृणान्यत्तु** इत्युच्चैर्ब्रूयात् । ततः कुशपत्रस्योत्सर्जन एव नालम्भनम् कलौ गवालम्भनस्य निषिद्धत्वात् गोनिष्क्रयीभूतसुवर्णदानं तन्निष्क्रयीभूतद्रव्यदानं वा उत्सर्गः तत्र **संकल्पः** अद्येहेत्यादि अमुकोहं मधुपर्कोपयोगि गोरुत्सर्गकर्मणः साद्गुण्यार्थं गोप्रत्याम्नायीभूतं सुवर्णं द्रव्यं वा ब्राह्मणाय दास्ये ॐतत्सत् इति संकल्प्य ब्राह्मणाय दद्यात् ।। इति मधुपर्कविधिः ।। अस्मिन्नवसरे कश्चिद्वरपक्षीयो ब्राह्मणो बहिः शालायामागत्य वेद्यां पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य प्रतिष्ठापयेत् अग्निस्थापनानन्तरं कन्यापिता वराय **वस्त्रचतुष्टयं ददाति तत्र संकल्पः** अद्येह अमुकशर्माहं कन्यादानकर्मणः पूर्वाङ्गत्वेन वराय सद्रव्यं वस्त्रचतुष्टयं संप्रददे इति दद्यात् वरश्च स्वस्तीत्युक्त्वा प्रतिगृह्य तेषु वस्त्रेषु वस्त्रयुग्मं कन्यायै प्रयच्छति वस्त्रद्वयं स्वयं परिधत्ते । तत्र **प्रथमं** कन्यायाः वस्त्रपरिधानमन्त्रौ (जरांगच्छेति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वासो देवता वस्त्रपरिधाने विनियोगः) ॐ**जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपावा शतञ्च जीव शरदः सुवर्च्चा रयिं च पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः** इत्यधोवस्त्रं परिधत्ते अथोत्तरीयमन्त्रः (या अकृन्तन्निति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वासो देवता उत्तरीयपरिधाने विनियोगः) ॐ**याऽअकृन्तन्नवयन्या अतन्वत याश्च देवीस्तन्तूनभितो ततन्थ तास्त्वादेवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः** ।। अथ वरः स्वयं परिधत्ते (परिधास्यै इत्याथर्वणऋषिः पंक्तिश्छन्दो वासो देवता वासः परिधाने विनियोगः) ॐ**परिधास्यै यशो धास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि शतञ्च जीवामि शरदः पुरूचीरा-**

यस्पोषमभिसंव्ययिष्ये । अथोत्तरीयं (यशसामेत्याथर्वणऋषिः पंक्तिछन्दो लिंगोक्तादेवता उत्तरीयपरिधाने विनियोगः ॐ**यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती यशो भगश्च माविन्दद्यशो मा प्रतिपद्यताम्** । इति **ततो द्विराचमनम्** अथ कन्यापिता **कन्यावरौ परस्परं समञ्जेथा**मिति प्रेषयित्वा सम्मुखीकुर्यात् । ततो वरः सम्मुखीभूतः पश्यन्नेवमन्त्रं पठति (समञ्जन्त्विति अथर्वणऋषिरनुष्टुप्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता परस्परसमञ्जने विनियोगः) ॐ**समञ्जन्तु विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ सम्मातरिश्वासन्धाता समुद्रेष्ट्री दधातु नौ** इति ।। अथ वंशगोत्रप्रवरसापिण्ड्यनिश्चयार्थं **गोत्रोच्चारः कर्त्तव्यः** [तत्र क्रममाह कारिकाकारः—उच्चारः प्रातिलोम्येन पितॄणां सर्वकर्म्मसु । कन्यादाने यज्ञवृतावनुलोमेन स स्मृतः ।। इति] ततः प्रथमं कन्यापक्षीयः आशीर्वादश्लोकं पठति—

जेतुं यस्त्रिपुरं हरेण हरिणा व्याजाद्बलिं बध्नता, स्रष्टुं वारिभवोद्भवेन भुवनं शेषेण धर्तुं धराम् । पार्वत्या महिषासुरप्रमथने सिद्धादिभिर्मुक्तये, ध्यातः पञ्चशरेण विश्वविजये नागाननः पातु वः ।।१।। किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः प्रपौत्राय किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पौत्राय किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पुत्राय आयुष्मते कन्यार्थिने विष्णुस्वरूपिणे किंनाम्ने वराय । ततो वरपक्षीयो ब्राह्मणः आशीर्वादं पठति—कौपीनं परिधाय पन्नगपतिं गौरीपतौ श्रीपतेरभ्यर्णं समुपागते कमलया सार्द्धं स्थितस्यासने । आयाते गरुडेऽथ पन्नगपतौ त्रासाद्बहिर्निर्गते शम्भुं वीक्ष्य दिगम्बरं जलभुवः स्मेरं स्मितं पातु वः २ अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पुत्राय अमुकनाम्ने विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने वराय । किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य

किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः प्रपौत्रीं किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पौत्रीं किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पुत्रीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं किंनाम्नीं कन्याम्। ततो कन्यापक्षीयः—च्युतामिन्दोर्लेखां रतिकलहभग्नं च वलयं द्वयं चक्रीकृत्य प्रहसितमुखी शैलतनया। अवोचद्यं पश्येत्यवतु स शिवः सा च गिरिजा स च क्रीडाचन्द्रो दशनकिरणापूरिततनुः ३ अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः प्रपौत्रीं अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पौत्रीं अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पुत्रीं श्रीरूपिणी वरार्थिनी अमुकनाम्नीं कन्याम्। किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः प्रपौत्राय किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पौत्राय किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने किंनाम्ने वराय। अथ वरपक्षीयो ब्राह्मणः आशीर्वादं पठेत्—रासोल्लासभरेण विभ्रमभृतामाभीरवामभ्रुवामभ्यर्णं परिरभ्य निर्भरमुरः प्रेमान्धया राधया। साधु त्वद्वदनं सुधामयमिति व्याहृत्यगीतस्तुतिः व्याजालिङ्गनचुम्बितः स्मितमनोहारी हरिः पातु वः ४ अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने अमुकनाम्ने वराय, किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः प्रपौत्रीं किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पौत्रीं किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पुत्रीं आयुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं किंनाम्नी कन्याम्। अथकन्या-

पक्षीयः पठेत्–दैव्यं वारि कथं यतः सुरधुनी मौलौ कथं पावको दैव्यं तद्धि विलोचनं कथमहिर्दैव्यः स चांगे तव । तस्माद्द्यूतविधौ त्वयाद्य मुषितो हारः परित्यज्यतामित्थं शैलभुवा विहस्य लपितः शम्भुः शिवायास्तु वः ५ अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुक-वेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः प्रपौत्रीं अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुक-शाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पौत्रीं अमुकगोत्रस्य अमुक-प्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः पुत्रीं आयुष्मतीं श्रींरूपिणीं वरार्थिनीममुकनाम्नीं कन्यां किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः प्रपौत्राय किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पौत्राय किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्म्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने किंनाम्ने वराय । अथ वरपक्षीयः पठेत्–सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवा-हूतकौमारबर्हित्रासान्नासाग्ररन्ध्रं विशति फणिपतौ भोगसंकोचभाजि । गंडोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्तांडवे शूलपाणेर्वैनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः ६ अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्म्मणः प्रपौत्राय तथा अमुक-शर्म्मणः पौत्राय तथा अमुकशर्म्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णु-स्वरूपिणे अमुकनाम्ने वराय किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदा-ध्यायिनः किंशर्म्मणः प्रपौत्रीं तथा किंशर्म्मणः पौत्रीं तथा किंशर्म्मणः पुत्रीं आयुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं किंनाम्नी कन्याम् इति त्रिवारं शाखोच्चारं विधाय पक्षद्वयेप्याशीर्वादश्लोकपाठः–देवक्यां यस्य सूति-स्त्रिजगति विदिता रुक्मिणी धर्मपत्नी पुत्राः प्रद्युम्नमुख्याः सुरनरजयिनो वाहनं पक्षिराजः । वृन्दारण्यं विहारो व्रजपुरवनिता वल्लभाः राधिकाद्याश्चक्रं विख्यातमस्त्रं स जयति जगतां स्वस्तये नन्दसूनुः ७ कौशल्याविशदालवालजनितः सीतालतालिङ्गितः सिक्तः पंक्तिरथेन सोदरमहाशाखाभिःसंवर्द्धितः । अक्षस्तीव्रनिदाघपाटनपटुश्छायाश्रिता-

नन्दकृद्युष्माकं स विभूतयेऽस्तु भगवान् श्रीरामकल्पद्रुमः ८ इति पठित्वा कन्यापिता त्रिवारं **ददानि ३ इति वरं प्रति वदेत्** ततः पक्षद्वये शाखो-**च्चारदक्षिणासंकल्पः** अद्येहेत्यादि अमुकशर्माहं विवाहकर्मणि द्विजद्वारा कारितस्य शाखोच्चारकर्मणः साङ्गतासिद्धये इमां दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो दास्ये ॐतत्सत् दक्षिणां दद्यात् । ततःसुलग्नसमागमप्राक्काले कन्यां वस्त्रभूषणादिभिर्भूषयित्वा गन्धाक्षतपुष्पादिभिस्तां पूजयेत् **ॐश्रीश्च ते लक्ष्मीश्च० ॐअम्बेअम्बिके० ॐसमख्ये देव्या धिया०** इतिमन्त्रैः कन्यां पूजयेत् अथ कन्यादानलग्नानुरोधेन कन्यादानात्पूर्वं पश्चाद्वा **आचाराच्छोलिकाभरणं कुर्वन्ति** । तत्र प्रथमं कन्यापक्षे एकस्मिन्कांस्य-पात्रोपरि सर्वफलानि सप्त नव वा तण्डुलपिष्टतिलमोदकानि सद्रव्याणि संस्थाप्य फलानि द्राक्षादाडिमपूगीफलजातीफलनारिंगनालिकेरकदली-फलबीजपूरजम्बूजंबीरनिम्बूफलाम्रफलपनसमातुलुङ्गेक्षुदंडोत्तराणि रौ-प्यकांस्यादिपात्रोपरि स्थापितानि पतिपुत्रवतीनां स्त्रीणां हस्तेन कुमारी छोलिकां दद्यात् मन्त्रः **ॐयाफलिनीर्याऽअफलाऽअपुष्पा याश्च पुष्पिणीः बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वᳬहसः** ॥ इति गृहीत्वा भद्रं कर्णेभि-रिति मन्त्रं पठित्वा कन्या वराय प्रयच्छति अथ कन्यापिता वरपिता च आचारात् पञ्च सप्त लड्डुकानि सद्रव्याणि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ततो वरपक्षे आचारप्राप्तं महालड्डुकादि छोलिकाभरणं कुर्यात् शाल्यादिपिष्टघटितलवंगैलामरिचकर्पूरजातीफलजातीपत्रादि सुगंधि-द्रव्यमिश्रितपिष्टतिलमहालड्डुकानि अपूपशष्कुलीसोहालिकाफेणि-कादिविविधपक्वान्नयुतसद्यो घृतपाचितानि रौप्यकांस्यादिपात्रोपरि-स्थापितानि पतिपुत्रवतीहस्तेन गृहीत्वा प्रयच्छेत् मन्त्रः **ॐअन्नपतेऽ-न्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः प्रप्रदातारं तारिषऽऊर्ज्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे** ॥ ततो वासांसि हरितपीतश्वेतरक्तनीलमाञ्जिष्ठकौ-सुम्भकाश्मीरयक्षकर्द्दममृगमदादि नानारंगरञ्जितानि विचित्रकार्पास-कौशेयपट्टवस्त्रनूतनस्वर्णसूत्राञ्चितानि नानादिग्देशजातानि बहुक्रय-

कीतानि बहुमौल्यानि नानानामधेयानि दुकूलोत्तरीयकञ्चुकादीनि रौप्यकांस्यादिपात्रोपरि संस्थाप्य मन्त्रः ॐयदश्वाय व्वासऽउपस्तृण-न्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै सन्दानमर्व्वन्तं पड्वीशं प्रिया देवेष्वा-यामयन्ति । परिधेयभूषणानि मणिमौक्तिकहीरकगारुत्मतमरकतपुष्प-रागनीलमहानीलेन्द्रवैदूर्य्यगोमेदादिमहार्घविविधोपलशोभितस्वर्णरचि-तकटककेयूरपादांगुलीयककाञ्चीहारग्रैवेयकनासिकाभरणतिलकताटंक-स्वर्णपुष्पकंकणकरांगुलीयकबाहुबन्धकिरीटशिरःपुष्पादीनिविविधस्वर्ण-शृङ्खलापट्टसूत्रग्रथितानि नानानामधेयानि भूषणानि रौप्यकांस्यादि-पात्रोपरि संस्थाप्य मन्त्रः ॐ रूपेण वो रूपमभ्यागां तुथो वो विश्ववेदा विभजतु ऋतस्य पथा प्रेत चंद्रदक्षिण वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्व सदस्यैः १ ॐस्वर्णघर्म्मः स्वाहा स्वर्णार्कः स्वाहा स्वर्णशुक्रः स्वाहा स्वर्णज्योतिः स्वाहा स्वर्णसूर्य्यः स्वाहा २ ॥ इतिचोलिकाभरणम् ॥

अथ पाणिग्रहणार्हे लग्ने समागते उभयपक्षयोः लग्नदानविधानम् वरपिता अद्येहामुकोहं अमुकराशेरस्य वरस्य विवाहलग्नात् यत्रकुत्र-स्थानस्थितानां ग्रहाणां दुष्टफलनिरासपूर्वकं शुभफलप्राप्तये आदि-त्यादिनवग्रहाणां प्रीतये इदं सुवर्णं तन्निष्क्रयीभूतं द्रव्यं वा ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सत् । अथ कन्यापिता अद्येहेत्यादि अमुकोहं अमुकराशे-रस्याः कन्यायाः कन्यादानलग्नात् अन्यत्समानम् इति लग्नदानं विधाय दक्षिणां दत्त्वा ततः शंखघण्टातूर्यमङ्गलघोषपुरस्सरम् उदङ्मुखोपविष्टः कन्यापिता प्रत्यङ्मुखोपविष्टायाः कन्यायाः दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठं गृहीत्वा प्राङ्मुखोपविष्टाय वराय दातुं कन्यादानसङ्कल्पं कुर्यात् कुशतिलयवज-लान्यादाय पत्नीहस्तेन संततजलधारां दापयेत् ॐविष्णुः ३ ॐनमः परमात्मने श्रीपुराणपुरुषोत्तमाय ॐतत्सत् श्रीहंसस्य चित्सदानन्द-रूपिणो ब्रह्मणोनिर्वाच्यमायाशक्तिविजृम्भिताविद्यायोगात्कालकर्मस्वभा-वाविर्भूतमहत्तत्त्वोदिताहंकारतृतीयोद्भूतवियदादिपंचकेन्द्रियदेवतानि-र्मिताण्डकटाहे चतुर्दशलोकात्मके लोके लीलया तन्मध्यवर्तिभगवतः

श्रीनारायणस्यांगनाभिकमलोद्भूतेन सकललोकपितामहेन ब्रह्मणा सृष्टिं कुर्वता तदुद्धरणाय प्रजापतिप्रार्थितेन महापुरुषरूपिणा धृतवाराहावतारेण ध्रियमाणायामस्यां भूर्लोकसञ्ज्ञितायां धरित्र्यां सप्तद्वीपमण्डितायां क्षीरोदाद्यब्धिद्विगुणद्वीपवलयीकृतलक्षयोजनविस्तीर्णे जंबूद्वीपे भरतखण्डे स्वर्गस्थितामराद्याशासितावतारे गङ्गादिसरिद्भिः पाविते निखिलजनपावने शौनकादिमुनिकृतवसतिके नैमिषारण्ये आर्य्यावर्ते पुण्यक्षेत्रे हिमवत्पर्वतैकदेशे श्रीभगवन्मार्तण्डकृपापात्रकालत्रितयज्ञगर्गवराहाचार्यादिगणितायां संख्यायां श्रीब्रह्मणो द्वितीयपरार्द्धस्य द्वितीययामे तृतीयमुहूर्ते श्रीश्वेतवाराहनाम्नि प्रथमकल्पे स्वायंभुवस्वारोचिषोत्तमतामसरैवतचाक्षुषेतिषण्मनूनामतिक्रम्यमाणे सम्प्रति सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमकलियुगस्य प्रथमचरणे बौद्धावतारे श्रीमन्नृपतिविक्रमार्कसमयातीतसंवत्सराणां समयेनातिक्रांतानां षष्ठ्यब्दानां मध्ये अमुकनामसंवत्सरे अमुकायने अमुकर्त्तौ अमुकमासे मुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकवासरे अमुकनाम महानक्षत्रे अमुकनामगुर्वर्क्षे अमुकनामदिवसनक्षत्रे अमुमनामयोगे अमुकनामकरणे अमुकनाममुहूर्ते अमुकस्थे सूर्ये अमुकस्थे चन्द्रे अमुकस्थे भौमे अमुकस्थे बुधे अमुकस्थे देवगुरौ अमुकस्थे शुक्रे अमुकस्थे शनौ अमुकस्थे राहौ अमुकस्थे कतौ एवंगुणविशेषणविशिष्टायाम् अस्यां शुभावस्थायाम् अमुकगोत्राऽमुकराशिरमुकशर्म्मा सपत्नीकोहं अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनोऽमुकशर्म्मणः प्रपौत्राय अमुकशर्म्मणः पौत्राय अमुकशर्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने अमुकनाम्ने वराय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनोमुकवेदाध्यायिनोमुकशर्मणः प्रपौत्राममुकशर्मणः पौत्रीममुकशर्मणः पुत्रीमायुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनाममुकनाम्नीमिमां कन्यां यथाशक्त्यलंकृतां यथाशक्त्युपकल्पितयौतुकयुतां प्रजापतिदैवत्यां पुराणोक्तशतगुणीकृतज्योतिष्टोमातिरात्रसमस्तफलप्राप्तिकामः मम समस्तपितृणां निरतिशयानन्दब्रह्मलोकावाप्त्यादिकन्यादानकल्पोक्तफलावाप्तये

अनेन वरेणास्यां कन्यायां उत्पादयिष्यमाणसन्तत्या द्वादशपरान् द्वादशावरान् पितॄन् आत्मानञ्च पवित्रीकर्तुं श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये देवाग्निगुरुब्राह्मणसन्निधौ अग्निसाक्षिकतया सहधर्मंचरणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे प्रतिगृह्णातु भवान् इति दाता उत्थाय सकुशाक्षतजलं कन्याहस्तं वरहस्ते समर्प्पयेत् कन्यापिता उत्थाय **दानवाक्यं पठेत्**–कन्यां कनकसम्पन्नां कनकाभरणैर्युताम् । दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया १ विश्वम्भराः सर्व्वहिताः साक्षिण्यः सर्व्वदेवताः । इमां कन्यां प्रदास्यामि पितॄणां तारणाय च २ गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्तिविभूषिताम् । गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ३ कन्या लक्ष्मीः समाख्याता वरो नारायणः स्मृतः । तस्मात्कन्याप्रदानेन कृष्णो मे प्रीयतामिति ४ इति कन्यादानवाक्यानि ततः **कन्यां प्रार्थयेत्**-कन्ये ममाग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः । कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वद्दानान्मोक्षमाप्नुयाम् ॥ इति पठित्वा श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये **वरकन्ययोः पूजनं कृत्वा प्रार्थयेत्** त्रैलोक्यनाथ देवेश सर्वभूतदयानिधे ; दानेनानेन सुप्रीतः सदा शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ततो वरः **ॐदेवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्ब्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्यां प्रजापतये प्रतिगृह्णामि द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु** ॐस्वस्ति इत्युक्त्वा दक्षांगुष्ठं गृहीत्वा **कामस्तुतिं पठेत्** **ॐकोऽदात्कस्मा अदात्कामोऽदात्कामायादात्कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते** ॥ इति । ततो **दाता पुनः पठेत्**–कन्या मम कुले जाता पालिता वत्सराष्टकम् । तुभ्यं विप्र मया दत्ता पुत्रपौत्रविवर्धिनी ॥ धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या त्वया इयम् । ॐनातिचरामीति **वरः प्रतिवदेत्** ततो दाता उपविश्य **कन्यादानप्रतिष्ठां** कुर्यात् तिलकुशयवफलजलान्यादाय अद्येह अमुकोहं कन्यादानकर्मणः साद्गुण्यार्थं फलप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं इदं सुवर्णं अग्निदैवतं वराय तुभ्यं सम्प्रददे तथा दास्यमानं यौतुकादिकं च वराय तुभ्यं संप्रददे इति सुवर्णं दद्यात्

वरश्च ॐस्वस्तीति प्रतिवदेत् अथाचारात्कन्यापिता तद्बान्धवादयोपि यथाशक्ति यौतुकत्वेन सुवर्णरजतताम्रपित्तलपात्राणि गोमहिष्यश्वशय्यादासीदासग्रामादिकं च वरकन्याभ्यां प्रयच्छन्ति केचिदेतद्धोमान्ते वदन्ति तद्देशाचारतोवगन्तव्यम् । अथाचाराच्छिष्टाचारपरम्पराप्राप्तमुभयो र्वरकन्ययोरुत्तरीयप्रान्तग्रन्थिकरणं मंगलद्रव्यसहितमामनन्ति तत्र द्रव्यपूगीफलसर्षपाक्षतहरिद्राभिर्वरकन्ययोर्वस्त्राञ्चलग्रन्थिं **यज्ञोपवीतेन दृढं बद्ध्वा कलशोपरिसंस्थाप्य** एतन्ते० इत्यादि ॐभूर्भुवः स्वः अञ्चलग्रन्थे सुप्रतिष्ठिता भव इति प्रतिष्ठाप्य चतुर्थीकर्मदिवसे मोचयेत् । ततो वरो वध्वाः अंगुष्ठं त्यजेत् लग्नात्पूर्वमसम्भवे पूर्वोक्तविधिना अत्रावसरे छोलिकाभरणं च ततो यथाशक्ति यौतुकादिकं दद्यात् । **अथकन्यादानदक्षिणासंकल्पं कुर्यात्** अद्येहेत्यादि असुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्मा सपत्नीकोहं श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलावाप्तये श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये कन्यादानकर्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां भूयसीं नानागोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दीनानाथेभ्यो नटनर्त्तकगायकेभ्यश्च विभज्य दास्ये ॐतत्सत् इति संकल्प्य ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा अभिषेकतिलकमंत्रपाठादिकं कारयेत् अत्रावसरे गायन्त्यो वृद्धाः पुरन्ध्रयो वरदत्तानि भूषणानि वासांसि च कन्यां परिधापयन्ति सम्यक् श्रृङ्गारादिना भूषयन्ति च । अथ वरः पित्रा प्रत्तामादाय निष्क्रामति अस्यार्थः–पित्रा जनकेन प्रत्तां संकल्प्य दत्तां आदाय प्रतिग्रहविधिना प्रतिगृह्य हस्ते गृहीत्वा गृहमध्यान्मंडपादावग्निसमीपं गन्तुं निष्क्रामतीति अथाग्नेः समीपं गच्छन्तौ वधूवरौ कन्यापिता परस्परं समीक्षेथामिति प्रैषेण समीक्षयति । ततः प्रेषितो वरः समीक्ष्यमाणां कन्यां अनुरागेण समीक्ष्यमाणः **चतुरो मन्त्रान्पठति** (अघोरचक्षुरित्यादीनां चतुर्णां मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छंदः कुमारीदेवता परस्परसमीक्षणे विनियोगः) **ॐअघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्च्चाः । वीरसूर्देवकामा स्योना शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे १ ॐसोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविदऽउत्तरः ।**

तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः २ ॐ**सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददग्नये रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो ऽइमाम्** ३ ॐ**सा नः पूषा शिवतमामैरय सा नऽऊरूऽउशती विहर यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपं यस्यामुकामा बहवो निविष्ट्यै** ४ एवं मन्त्रचतुष्टयं पठित्वा निष्क्रमणं **कुर्यात्** तत्र मन्त्रः (यदैषीत्याथर्वणऋषिरनुष्टुप्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता निष्क्रमणे विनियोगः) ॐ**यदैषि मनसा दूरं दिशोऽनु पवमानो वा हिरण्यपर्णो वैकर्णः स त्वा मन्मनसां करोतु असौ अमुकलक्ष्मीति संबुद्ध्यन्तं नाम गृह्णीयात्**। ततः स्वदक्षिणहस्तेन वध्वा वामकरं गृहीत्वा विवाहशालातोऽग्निसमीपं गन्तुं बहिर्निष्क्रामति। अत्र निष्क्रमणप्रभृति आमूर्द्धाभिषेकात् कश्चिद्ब्राह्मणः जलपूर्णं कुम्भं स्कन्धे धृत्वा वाग्यत उत्तरतस्तिष्ठेत्। अथ वरो वध्वा सह बहिःशालामागत्याग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वधूं दक्षिणत उपवेश्य अर्घं संस्थाप्य **प्रधानसंकल्पं कुर्यात्** अद्येहेत्यादि अमुकगोत्रो ऽमुकराशिरमुकशर्माहं धर्मार्थकामसिद्धिद्वारा ॐतत्सत् श्रीपरमेश्वरप्रीतये ब्राह्मविधिना पितृदत्तामिमां गौरीं कन्यां विवाहयिष्ये तत्पूर्वाङ्गतया विवाहहोमकर्मणि कृताकृतावेक्षणाय ब्रह्मकर्म कर्तुं ब्रह्मणः पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये इतिसंकल्प्य भूमिदेवेति ब्रह्मणे अर्घं दत्वा गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूज्य वरणसामग्रीं करयोः कृत्वा एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यवासोभिः विवाहकर्मणि कृताकृतावेक्षणाय ब्रह्मकर्म कर्तुममुकशर्माणं ब्रह्मत्वेन त्वामहं वृणे ॐवृतोस्मीति प्रत्युक्तिः एवमुत्तरासने वृतो ब्रह्मा पूर्वकल्पितदक्षिणासने उपविशेत् ततो ब्रह्मोपवेशनादि पर्युक्षणान्तं कर्म (पृ० २१-२२) कुर्य्यात् ततः प्रणीताप्रणयनाद्यासादनान्ते विशेषोपकल्पनीयानि वस्तून्यासादयेत् शमीपलाशमिश्रा लाजाः अखण्डोऽश्मा लोहितमानडुहं चर्म कुमारीभ्राता नवीनं शूर्प्पम् दृढपुरुषः आचार्य्याय वरद्रव्यं ततः पर्युक्षणान्तं कर्म कृत्वा वरो **देवताभिध्यानं करोति** अद्येह सवधूकः अमुकोहं विवाहकर्मणा यक्ष्ये तत्र प्रजापतिमिन्द्रमग्निं सोम-

मग्निं वायुं सूर्य्यं अग्नीवरुणावग्नीवरुणावग्निं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् मरुतः स्वर्कान् वरुणमदितिं प्रजापतिं ऋताषाहं ऋतधामा-नमग्निं गन्धर्वं ४ ओषधीरप्सरसो मुदः ३ सꣳहितं विश्वसामानं सूर्य्यं गन्धर्वं मरीचीरप्सरस आयुवः ३ सुषुम्णं सूर्यरश्मिं चन्द्रमसं गन्धर्वं ४ नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरीः इषिरं विश्वव्यचसं वातं गन्धर्वं ४ अपोप्सरस ऊर्ज्जः ३ भुज्युं सुपर्णं यज्ञं गन्धर्वं ४ दक्षिणा अप्सर-सस्तावाः ३ प्रजापतिं विश्वकर्माणं मनो गन्धर्वं ४ ऋक्सामान्यप्सरस एष्टीः ३ ॥४२॥ चित्तं १ चित्तिं १ आकूतम् १ आकूतिं १ विज्ञातं १ विज्ञातिं १ मनः १ शक्वरीः १ दर्शं १ पौर्णमासम् १ बृहत् १ रथन्तरं १ प्रजापतिं १ जयं १ इन्द्रं १ ॥१५॥ अग्निं भूतानामधि-पतिं १ इन्द्रं ज्येष्ठानामधिपतिं १ यमं पृथिव्या अधिपतिं १ वायुमन्त-रिक्षस्याधिपतिं १ सूर्यं दिवोधिपतिं १ चन्द्रमसं नक्षत्राणामधिपतिं १ १ बृहस्पतिं ब्रह्मणोधिपतिं १ मित्रं सत्यानामधिपतिं १ वरुणमपा-मधिपतिं १ समुद्रं स्रोत्यानामधिपतिं १ अन्नꣳसाम्राज्यानामधिपतिं १ सोममोषधीनामधिपतिं १ सवितारं प्रसवानामधिपतिं १ मरुतो गणानामधिपतीन् १ पितॄन् १ पितामहान् १ परान् १ अवरान् १ ततान् ततामहान् १ ॥२३॥ अग्निं १ अग्निं १ अग्निं १ वैवस्वतं १ मृत्युं १ चाज्येनाहं यक्ष्ये अत्रावसरे कन्या देवताभिध्यानं करोति अर्य्यमणम् ३ अग्निम् ३ भगम् ३ लाजैरहं यक्ष्ये पुनर्वरः प्रजापतिं १ अग्निं स्विष्टकृतं २ चाज्ये नाहं यक्ष्ये इदमाज्यं मया परित्यक्तं यथा-दैवतमस्तु इमे लाजाश्च मया परित्यक्ता यथादैवतं सन्तु एवं द्रव्य-त्यागं विधाय अग्निं प्रज्वलय्य ॐएतन्ते इत्यादि ॐभूर्भुवः स्वः योजकनामाग्ने सुप्रतिष्ठितो वरदो भव ॐअग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् सुवर्णवर्णमनघमनन्तं विश्वतोमुखम् ॐचत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासोऽअस्य त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां २ ॥ आविवेश ॥ इति मन्त्राभ्यां अग्निं

ध्यानादिनीराजनान्तं सम्पूज्य दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणान्वारब्धो मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा आघारावाज्यभागौ जुहुयात् ॐ**प्रजापतये स्वाहा** इदं प्रजापतये १ ॐ**इन्द्राय स्वाहा** इदमिन्द्राय २ ॐ**अग्नये स्वाहा** इदमग्नये ३ ॐ ॐ**सोमाय स्वाहा** इदं सोमाय ४ ततो महाव्याहृतिहोमः (महाव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः व्याहृतिहोमे विनियोगः) ॐ**भूः स्वाहा** इदमग्नये १ ॐ**भुवः स्वाहा** इदं वायवे २ ॐ**स्वः स्वाहा** इदंꣳ सूर्याय ३ (त्वन्नोऽअग्ने इति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ॐ**त्वन्नोऽअग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽअवयासिसीष्ठाः यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषाꣳसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा** इदमग्नीवरुणाभ्याम् । ४ (सत्वन्न इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ॐ**सत्वन्नोऽग्ने वमो भवोती नेदिष्ठो ऽअस्याऽउषसो व्युष्टौ अवयक्ष्व नो वरुणꣳरराणो वीहि मृडीकꣳसुहवो नऽएधि स्वाहा** । इदमग्नीवरुणाभ्याम् ५ (अयाश्चाग्न इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोग्निर्देवता सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ॐ**अयाश्चाग्ने स्यनभिशस्ति पाश्च सत्यमित्त्वमयाऽअसि अयानो यज्ञ वहास्ययानो धेहि भेषजꣳस्वाहा** इदमग्नये ६ (ये ते शतमिति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वरुणसवितृविष्णुविश्वेमरुतः स्वर्का देवताः सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ॐ**ये ते शतं वरुणं ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः तेभिर्नोऽअद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्क्काः स्वाहा** । इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्क्केभ्यः ७ (उदुत्तममिति शुनःशेफऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वरुणो देवता सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ॐ**उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं विमध्यमꣳश्रथाय अथा वयमादित्यव्रते तवानागसोऽअदितये स्याम स्वाहा** । इदं वरुणायादित्यै ८ **ततो दक्षिणासंकल्पः** अद्येह अमुकराशि-

रमुकशर्मा सवधूकोऽहं आधाराज्यभागमहाव्याहृतिसर्वप्रायश्चित्त-होमानां सांगतासिद्ध्यै इमां दक्षिणाम् आचार्यब्रह्मभ्यां विभज्य दास्ये ॐतत्सत् इति दद्यात् आचार्यब्रह्माणौ च मंत्राशिषं दद्याताम् यथा—उत्सर्गे च तुरीये च वरुणो विष्णुना सह । तुष्टिपुष्टिकरो नित्य-मुभयोः स्त्रीकुमारयोः इति ॥ **अथ राष्ट्रभृद्धोमः** (ऋताषाडिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वो देवता होमे विनियोगः) **ॐऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वः स नऽइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्** । इदमृताषाहे ऋतधाम्ने अग्नये गन्धर्वाय । पुनः (ऋताषाडिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्द ओषधयोऽप्सरसो मुदो देवताः होमे विनियोगः) **ॐऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहा** । इदमोषधीभ्योऽप्सरोभ्योमुद्भ्यः । (सꣳहित इति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वो देवता होमे विनियोगः) **ॐसꣳहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वः स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्** । इदꣳसꣳहिताय विश्वसाम्ने सूर्याय गन्धर्वाय । पुनः (सꣳहितइति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः मरीचयोप्सरस आयुवो देवताः होमे विनियोगः) **ॐसꣳहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्यमरीचयोप्सरसऽआयुवो नाम ताभ्यःस्वाहा** । इदं मरीचिभ्योप्सरोभ्यः । (सुषुम्ण इति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वो देवता होमे विनियोगः) **ॐसुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः स नऽइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्** । इदं सुषुम्णाय सूर्यरश्मये चन्द्रमसे गन्धर्वाय । पुनः (सुषुम्ण इति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुछन्दः नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो देवता होमे विनियोगः) **ॐसुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम ताभ्यः स्वाहा** । इदं नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्यो भेकुरिभ्यः (इषिर इति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वो देवता होमे विनियोगः) **ॐइषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वः**

स न ऽइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदमिषिराय विश्वव्यचसे वाताय गन्धर्वाय । पुनः (इषिर इति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः आपोप्सरस ऊर्ज्जो देवता होमे विनियोगः) **ॐइषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्यापोप्सरस ऊर्ज्जो नाम ताभ्यः स्वाहा** । इदमद्भ्योःप्सरोभ्य ऊर्भ्यः । (भुज्युरिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वो देवता होमे विनियोगः) **ॐभुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वः स न ऽइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्** । इदं भुज्यवे सुपर्णाय गन्धर्वाय । पुनः (भुज्युरिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दो दक्षिणाप्सरसस्तावा देवता होमे विनियोगः) **ॐभुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणाऽअप्सरसस्तावा नाम ताभ्यः स्वाहा** । इदं दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्यस्तावाभ्यः । (प्रजापतिरिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वो देवता होमे विनियोगः) **ॐप्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वः स न ऽइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्** । इदं प्रजापतये विश्वकर्मणे मनसे गन्धर्वाय । पुनः (प्रजापतिरिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः ऋक्सामान्यप्सरसऽ एष्टयो देवता होमे विनियोगः) **ॐप्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरसऽएष्टयो नाम ताभ्यः स्वाहा** । इदमृक्सामभ्यो ऽप्सरोभ्यऽएष्टिभ्यः । **अत्रापि दक्षिणा**–अद्येह अमुकशर्मा सवधूकोऽहं कृतैतद्राष्ट्रभृद्धोमस्य सांगफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणां आचार्यब्रह्मभ्यां विभज्य दास्ये ॐतत्सत् **मन्त्रपाठः** गोविन्दो गोकुले चैव गोपीभिश्च हरेः सह । तुष्टिपुष्टिकरोनित्यमुभयोः स्त्रीकुमारयोः ॥ इति राष्ट्रभृद्धोमः ॥ **अथ जयहोमः** (चित्तंचेत्यादीनां द्वादशमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिर्यजूंषि चित्तादयो मंत्राम्नाता देवताः प्रतिमन्त्रं होमे विनियोगः) **ॐचित्तंच स्वाहा** । इदं चित्ताय १ ॐ **चित्तिश्च स्वाहा** । इदं चित्त्यै २ **ॐआकूतं च स्वाहा** । इदमाकूताय ३ **ॐआकूतिश्च स्वाहा** । इदमाकूत्यै ४ **ॐविज्ञातं च स्वाहा** । इदं विज्ञाताय ५ **ॐविज्ञातिश्च स्वाहा** । इदं विज्ञातये ६ **ॐमनश्च**

स्वाहा । इदं मनसे ७ ॐशक्वरीश्च स्वाहा । इदं शक्वरीभ्यः ८ ॐ दर्शश्च स्वाहा । इदं दर्शाय ९ ॐपूर्णमासं च स्वाहा । इदं पूर्णमासाय १० ॐबृहच्च स्वाहा । इदं बृहते ११ ॐरथन्तरं च स्वाहा । इदं रथन्तराय १२ (प्रजापतिरितिमन्त्रस्य परमेष्ठी ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रो देवता जय होमे विनियोगः) ॐप्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु तस्मै विशः समनमन्त सर्वाः सउग्रः सञ्च हव्यो बभूव स्वाहा । इदं प्रजापतये जयानिन्द्राय १३ उदकस्पर्शः । ततो दक्षिणा अद्येह अमुकशर्मा सवधूकोहं चित्तादिहोमकर्मणः साङ्गफलप्राप्तये सादुगुण्यार्थं इमां दक्षिणां आचार्यब्रह्मभ्यां यथांशेन दास्ये ॐतत्सत् । चैरंजीव्यं महातेजश्चित्ताद्याश्च दिवौकसः । प्रयच्छन्तु करे वाञ्छामुभयोः स्त्रीकुमारयोः । इति जयहोमः ।। अथाभ्यातानहोमः (अग्निर्भूतानामधिपतिरित्यादिपितरःपितामहा इत्यन्तानामष्टादशमन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः पंक्तिश्छन्दो मंत्राम्नाता अग्न्यादिदेवताः प्रतिमन्त्रं होमे विनियोगः ॐअग्निर्भूतानामधिपतिः स मावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्यांᳬस्वाहा । इदमग्नये भूतानामधिपतये १ ॐइन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः स मावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्यांᳬस्वाहा । इदमिन्द्राय ज्येष्ठानामधिपतये २ ॐयमः पृथिव्या अधिपतिः स मावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्यांᳬस्वाहा । इदं यमाय पृथिव्या अधिपतये ३ पित्र्यत्वादुदकस्पर्शः ।। ॐवायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः स मावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्यांᳬस्वाहा । इदं वायवे अन्तरिक्षस्याधिपतये ४ ॐसूर्यो दिवोऽधिपतिः स मा० । इदं सूर्याय दिवोऽधिपतये ५ ॐचन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स मा० । इदं चन्द्रमसे नक्षत्राणामधिपतये ६ ॐबृहस्पतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः स मा० । इदं बृहस्पतये ब्रह्मणोऽधिपतये ६ ॐमित्रः सत्यानाम धपतिः

स मा० । इदं मित्राय सत्यानामधिपतये ८ ॐवरुणोऽपामधिपतिः स मा० । इदं वरुणायापामधिपतये ९ ॐसमुद्रः स्रोत्यानामधिपतिः स मा० इदं समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये १० ॐअन्न थंसाम्राज्यानामधिपतिः तन्मा० । इदमन्नाय साम्राज्यानामधिपतये ११ ॐसोमऽ-ओषधीनामधिपतिः स मा० । इदं सोमायौषधीनां पतये १२ ॐसविता प्रसवानामधिपतिः स मा० । इदं सवित्रे प्रसवानामधिपतये १० ॐरुद्रः पशूनामधिपतिः स मा० । इदं रुद्राय पशूनामधिपतये १४ ॐत्वष्टा रूपाणामधिपतिः स मा० । इदं त्वष्ट्रे रूपाणामधिपतये १५ ॐविष्णुः पर्वतानामधिपतिः स मा० । इदं विष्णवे पर्वतानामधिपतये १६ ॐमरुतो गणानामधिपतयस्ते मावन्त्वस्मिन्० । इदं मरुद्भ्यो गणानामधिपतिभ्यः १७ ॐपितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहास्ते मावन्त्वस्मिन्० । इदं पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योऽवरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यः १८ एतेऽष्टादश मन्त्रा अभ्यातानसंज्ञाः प्रणीतोदकस्पर्शः । अत्रापि दक्षिणा– अद्येहेत्यादि अमुकशर्मा सवधूकोऽहं अभ्यातानहोमस्य सांगफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं इमां दक्षिणां आचार्यब्रह्माभ्यां यथांशेन दास्ये । मंत्रपाठः उत्सर्गे च तुरीये च प्रयच्छन्त्वनलादयः । पुत्रान् लक्ष्मीं तथाकामानुभयोः-स्त्रीकुमार्योः ॥ अथापरोऽग्न्यादिपञ्चकहोमः (अग्निरैत्वित्यादीनां चतुर्णां मंत्राणां प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता आज्यहोमे विनियोगः) ॐअग्निरैतु प्रथमो देवतानाथंसोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् तदयथंराजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयथंस्त्री पौत्रमघन्न रोदात्स्वाहा । इदमग्नये १ ॐइमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभिविबुद्ध्यतामियथंस्वाहा । इदमग्नये २ ॐस्वस्तिनोऽअग्ने दिवऽआपृथिव्या विश्वानि धेह्ययथा यजत्र यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रथंस्वाहा । इदमग्नये ३ ॐसुगन्नु पन्थाम्प्रदिशन्नऽएहि ज्योतिष्मद्धेह्यजरन्नऽआयुः अपैतु मृत्युरमृतन्नऽआगाद्वैवस्वतो नोऽअभयं

कृणोतु स्वाहा । इदं वैवस्वताय ४ ।। **अत्र शिष्टाचारात्** वधूं वस्त्रेणान्तर्धाय **मनसा मंत्रं पठन् मृत्यवे जुहोति** । (परं मृत्याविति संकसुकऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो मृत्युर्देवता होमे विनियोगः) ॐ**परं मृत्याऽअनु परेहि पन्थां यस्तेऽअन्यऽइतरो देवयानात् चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजाᳬंरीरिषो मोत वीरान्स्वाहा** । इदं मृत्यवे ५ प्रणीतोदकस्पर्शः । **अत्रापि दक्षिणा** अद्येह अमुकशर्मा सवधूकोहं कृतैतदग्न्यादिपञ्चकहोमस्य सांगफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं इमां दक्षिणां आचार्यब्रह्मभ्यां यथांशेन दास्ये ॐतत्सत् **मन्त्रपाठः** गोविन्दो गोकुले तिष्ठन्गोपीभिर्विहरन्सह । तुष्टिपुष्टिकरो नित्यमुभयोः स्त्रीकुमारयोः ।। तत आचम्य **अथ पाणिग्रहणांगभूतो लाजाहोमः**—अत्र कन्यायाः कर्तृत्वम् आयुष्मानस्तु मे पतिरिति मंत्रलिंगात् संहितेन तिष्ठंती जुहोतीति वचनाच्च ततस्तिष्ठन्ती कुमारी अञ्जलिं विदधाति वरश्च तिष्ठन्कुमार्यञ्जलिमालभते अथ कुमार्या ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता लौकिकाग्निसिद्धान् लाजान् घृतेनाभिघार्य सम्प्रोक्ष्य नवीनशूर्पे चतुर्द्धा कृत्वा तेष्वेकं भागं कुमार्यञ्जलावावपति कुमारी च तानञ्जलिना गृहीत्वा प्राङ्मुखी तिष्ठन्ती मंत्रं पठन्ती जुहुयात् (अर्यमणमित्याथर्वणऋषिरनुष्टुप्छन्दः अर्यमा देवता लाजहोमे विनियोगः) ॐ**अर्यमणं देव कन्याऽग्निमयक्षत स नोऽअर्यमा देवः प्रेतो मुञ्चतु मा पतेः स्वाहा** । इदमर्यम्णे इत्यञ्जलिस्थलाजानां तृतीयांशं जुहोति नात्र संस्रवधारणम् शेषस्य होष्यमाणत्वात् । (इयं नारीत्याथर्वण ऋषिरनुष्टुप्छन्दः अर्यमा देवता लाजहोमे विनियोगः) ॐ**इयं नार्युपब्रूते लाजानावपन्तिका आयुष्मानस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा** । इदमर्यम्णेऽग्नये इत्यर्द्धं जुहोति । (इमांल्लाजानित्याथर्वणऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता लाजहोमे विनियोगः) ॐ**इमांल्लाजानवपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तव मम तुभ्यं च संवननं तदग्निरनुमन्यतामियᳬंस्वाहा** । इदमग्नये इति सर्वान् लाजान् जुहोति । अथ वरो वध्वाः सांगुष्ठ दक्षिण हस्तमुत्तानं कृत्वा

(गृभ्णामीत्यादीनां चतुर्णां मंत्राणां याज्ञवल्क्यभरद्वाजाथर्वणप्रजापतय ऋषयः त्रिष्टुबनुष्टुबुष्णिग्यजूंषि छन्दांसि भगार्यमसवितृपुरन्धयो देवताः वधू-पाणिग्रहणे विनियोगः) ॐगृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः भगोऽअर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यन्त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः १ ॐअमोहमस्मि सा त्वᳬसा त्वमस्यमोऽअहम् सामाहमस्मि ऋक् त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् २ तावेव विवहावहै सह रेतो दधावहै प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान्विन्दावहै बहून् ३ ते सन्तु जरदष्टयः संप्रिया रोचिष्णू सुमनस्यमानौ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतᳬशृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ४ ॥ अथैनामश्मानमारोहयति अग्नेरुत्तरतःस्थितेऽश्मनि वरो वध्वाः दक्षिणं पादं स्वदक्षिणहस्तेन गृहीत्वा मंत्रं पठन् स्थापयेत् (आरोहेममित्यस्याथर्वण ऋषिरनुष्टुप्छन्दो वधूर्देवता अश्मारोहणे विनियोगः) ॐआरोहेममश्मानमश्मेव त्वᳬस्थिरा भव अभितिष्ठ प्रतन्यतोऽवबाधस्व पृतनायतः। इति तामश्मन्यारोप्य तस्याः शिरसि हस्तं नीत्वा वरो गाथां गायति (सरस्वति प्रेदमिति विश्वावसुऋषिरनुष्टुप्छन्दः सरस्वती देवता गाथागाने विनियोगः) ॐसरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवति यां त्वा विश्वमस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः १ यस्यां भूतᳬसमभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यशः २ इति गाथागानं वरस्यैव। अथ वधूवरौ प्रदक्षिणमग्निं परिक्रामतः वर एव मंत्रं पठेत् परिक्रमणे मंत्रः (तुभ्यमग्न इत्याथर्वण ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता परिक्रमणे विनियोगः) ॐतुभ्यमग्ने पर्यवहन्त्सूर्यां वहतु ना सह पुनः पतिभ्यो जायां दाऽअग्ने प्रजया सह। इति पठन् वधूमग्रतः कृत्वा परिक्रामेत् एवं पुनर्वारद्वयं लाजहोमपाणिग्रहणाऽश्मारोहणगाथागानपरिक्रमणानि कृत्वा तृतीयपरिक्रमणानन्तरं कुमार्या भ्राता शूर्पकोणप्रदेशेन सर्वान् लाजान् कुमारीहस्ते ददाति सा च तिष्ठन्ती जुहोति ॐभगाय स्वाहा। इदं भगाय। इति हुत्वा ततः

समाचारात्तूष्णीं चतुर्थं परिक्रमणं कृत्वा यथास्थानमागत्योपविश्य ब्रह्मणान्वारब्धो मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा ॐ**अग्नये प्रजापतये स्वाहा।** इदमग्नये प्रजापतये। इति हुत्वा अथाचारात् सुश्वेताः सुपुष्टाः घृताक्ताः सप्तवर्तिकाः प्रज्वाल्य तण्डुलमध्ये स्थाप्य वरो वध्वा दक्षिणपादक्रमेण मन्त्रान्पठन् एनामुदीची **सप्तपदानि निष्क्रामयति** मंत्राः (एकमिषे इत्यादीनां सप्तमंत्राणां प्रजापतिर्ऋषिः यजूंषि छन्दांसि लिंगोक्ता देवताः सप्तपदीप्रक्रमणे विनियोगः) ॐ**एकमिषे विष्णुस्त्वा नयतु १** ॐ**द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वा नयतु २** ॐ**त्रीणि रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयतु ३** ॐ**चत्वारि मयोभवाय विष्णुस्त्वा नयतु ४** ॐ**पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु ५** ॐ**षडृतुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु ६ इति** षण्मन्त्रैः षड्वर्त्तिकाः क्रमेण निर्वाप्य सप्तमीं ज्वलंतीमेव स्थापयति वधूः तत्र सप्तमीमंत्रः ॐ**सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयतु॥७॥** अथ वरः निष्क्रमणप्रभृतिसुरक्षितात् उत्तरतो वाग्यतस्थितद्विजस्कन्धस्थितात् उदककुम्भादुदकमादाय दर्भपिञ्जूलेन दूर्वामुष्ट्या पल्लवितशाखया वा वधूं मूर्द्धन्यभिषिञ्चति आपः शिवा इति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्द आपो देवता वधूमूर्द्धाभिषेचने विनियोगः) ॐ**आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्ता ते कृण्वन्तु भेषजम्** (आपोहिष्ठेति त्र्यृचस्य सिन्धुद्वीपऋषिर्गायत्रीछन्द आपो देवता वधूमूर्द्धाभिषेके विनियोगः) ॐ**आपोहिष्ठा मयोभुवस्ता नऊर्ज्जे दधातन महेरणाय चक्षसे १ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः उशतीरिव मातरः २ तस्माऽअरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ आपो जनयथा च नः॥** अथ दिवाविवाहे सूर्यमुदीक्षस्वेति वरेण प्रेषिता वधूः सूर्यमुदीक्षते (तच्चक्षुरिति दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिरुष्णिक्छन्दः सूर्यो देवता सूर्योदीक्षणे विनियोगः) ॐ**तच्चक्षुर्देवहितंपुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳशृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात्॥** अथ वरो वध्वाः दक्षिणां-

सस्योपरि स्वदक्षिणहस्तं नीत्वा तस्या **हृदयमालभते** (मम व्रते त इति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः प्रजापतिर्देवता वधूहृदयालम्भने विनियोगः) **ॐमम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तं तेऽअस्तु मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम्** ॥ अथ वरो **वधूमभिमन्त्रयते** (सुमंगलीरिति प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता वध्वभिमंत्रणे विनियोगः) **ॐसुमंगलीरियं वधूरिमाᳬसमेत पश्यत सौभाग्यमस्यै दत्त्वा याथास्तं विपरेत न** ॥ इतिमंत्रेण वध्वाः सीमन्ते सिंदूरमपि दापयन्ति वृद्धाः । अत्रावसरे शिष्टाचारात् वरस्य वामभागे वधूमुपवेशयन्ति सापि वरस्याञ्चलं प्रतिगृह्य तं यथास्थानं निवेशयति । अथाग्नेः पश्चादुदग्वा पूर्वकल्पिते अनुगुप्ते आगारे उत्तरे लोम्नि प्राग्ग्रीवे आनडुहे चर्म्मणि आस्तीर्णे रक्तवस्त्रखण्डे वा कश्चन दृढपुरुषो वर एव वा मंत्रं पठन् **वधूमुत्थाप्योपवेशयति** तत्र मन्त्रः (इह गाव इति प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता वधूपवेशने विनियोगः) **ॐइह गावो निषीदन्त्विहाश्वा ॥ पूरुषा इहो सहस्रदक्षिणो यज्ञऽइह पूषा निषीदतु** ॥ इति समंत्रकमुपवेश्य तूष्णीमुत्थाप्य पूर्ववद्यथास्थानमुपवेश्य **ब्रह्मणान्वारब्धो जुहुयात्** ॐ**अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा** इदमग्नये स्विष्टकृते इति स्विष्टकृद्धोमं विधाय **ग्रामवचनं कुर्यात्** ग्रामेति स्वकुलवृद्धाः स्त्रियश्चेति कथ्यन्ते ततो वधूहस्तेन **वरस्य पादप्रक्षालनम्** वरवध्वोः परस्परं तिलकाक्षतारोपणं दधिगुड़प्राशनं परस्परोच्छिष्टलापनं च यथादेशकुलाचारं कुर्यात् विवाहश्मशानयोर्ग्रामवचनं प्रमाणमिति श्रुतिवचनम् । ततः संस्रवप्राशनम् सजलपवित्राभ्यां मुखमार्जनम् पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकः ब्रह्मणे **पूर्णपात्रदानसंकल्पः** अद्येहेत्यादि अमुकशर्म्मा सवधूकोहं विवाहाङ्गहोमकर्म्मणः सांगफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं इदं पूर्णपात्रं सद्रव्यं ब्रह्मन् तुभ्यं संप्रददे । अकर्न्कर्म्म कर्म्मकृतः सह वाचा मयोभुवा देवेभ्यः कर्म्म कृत्वा ऽस्तं प्रेत सचाभुव इति मंत्रपाठः ।।*।। अत्रैव स्वा-

* अत्र केचन पूर्णाहुतिमर्पयन्त्यन्ते वदन्ति च विवाहे व्रतबन्धे च शालायां चौल-

चार्य्याय वरं ददाति गौर्ब्राह्मणस्य वरः ग्रामो राजन्यस्य अश्वो वैश्यस्य तत्तद्वराभावे विभवानुसारेण सुवर्णादि द्रव्यं दद्यात् **तत्र संकल्पः** अद्येहेत्यादि अमुकराशिरमुकशर्म्मा सवधूकोहं विवाहांगहोम-कर्म्मणः सांगफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं इमां गां इदं गोप्रत्याम्नायभूतं सुवर्णादिद्रव्यं वा वरत्वेन आचार्य्याय तुभ्यं सम्प्रददे यज्ञसाधनभूताया इत्यादिमन्त्रेण आचार्य्याय गवादिकं समर्प्य **भूयसीं संकल्पयेत्** अद्येहेत्यादि अमुकशर्म्मा सवधूकोहं विवाहकर्म्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां भूयसीं दक्षिणां नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नटनर्त्तकगायकेभ्यो दीनाऽनाथेभ्यश्च विभज्य दास्ये ॐतत्सत् इति संकल्प्य भूयसीं विभज्य अभिषेकतिलकत्र्यायुषकरणरक्षासूत्रबन्धनघृतच्छायादर्शनमंत्रपाठादिकं कारयेत् अथ दिवा चोद्वाहस्तदास्तमितेऽर्के रात्रौ चेद्विवाहस्तदा वरदानानन्तरं वधूं वरो ध्रुवं दर्शयति अमुकि ध्रुवमीक्षस्वेति प्रेषिता वधूर्ध्रुवं मंत्रेण प्रेक्षते (ध्रुवमसीति प्रजापतिर्ऋषिः पंक्तिश्छन्दो ध्रुवो देवता ध्रुवोदीक्षणे विनियोगः) **ॐध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्ये मयि मह्यं त्वाऽदाद्बृहस्पतिः मया पत्या प्रजावती सञ्जीव शरदः शतम्।** इति वरोच्चारितेव मंत्रेण सह वधूः पश्येत् सा यदि ध्रुवं न पश्येत् तथापि पश्यामीत्येव ब्रूयात्। **अथ वरवध्वोस्त्रिरात्रनियमाः**—अक्षारालवणाशिनौ स्याताम्। अधः शयीयाताम्। संवत्सरं षड्रात्रं त्रिरात्रं वा न मिथुनीभावमुपेयाताम्।

कर्मणि। गर्भाधानादिसंस्कारे पूर्णाहुतिं न कारयेत्—इति गोभिलगृह्यभाष्ये गर्भाधान-प्रकरणोक्तं वाक्यं साग्निकविषयकं न तु निरग्निकविषयकमिति, अत्र च तैः संस्कार-भास्करोक्तम् (वधूदक्षकरस्पृष्टे स्रुवे संस्थापयेद्वरः। घृतपुष्पफलादीनि पूर्णांधम्र्वाहुतिं चरेत्) वचनं प्रमाणत्वेनोद्धृयते। अस्माकं त्वत्रेदं मतं—लोकाचारस्तावदादौ विचिन्त्यो देशे देशे या स्थितिः सैव कार्या—इति नियमानुसारं यत्र यत्र विवाहादिषु पूर्णाहुतिप्रथा प्रचलति तत्रत्यैरवश्यमेव कार्या मृडनामानमग्निं प्रतिष्ठाय मूर्द्धानन्दिवेति मंत्रेण लाजाप्रक्षेपः कर्त्तव्यः। यत्र तु नेयं प्रथा तैस्तत्राग्रहो न कर्तव्य इति। अत्र शिष्टा एव प्रमाणम्।

सम्पादकः

इतिनियमाः ततः पञ्चघोषपूर्वकं विवाहमण्डपादभ्यन्तरे गत्वा **जीव-मातृपूजनं कुर्यात्** स्वासन उपविश्याचम्य अर्घ्यं संस्थाप्य प्राणानायम्य **संकल्पः** अद्येहेत्यादि अमुकशर्म्मा सवधूकोहं विवाहकर्म्मण उत्तराङ्गत्वेन सर्वाभ्युदयप्राप्तये पट्टलिखितानां कल्याण्यादिजीवमातॄणां पूजनं करिष्ये एतन्त इत्यादि ॐभूर्भुवः स्वः कल्याण्यादि जीवमातर इहागच्छन्तु सुप्रष्ठिता वरदाभवन्तु ध्यानम् कल्याणी मङ्गला भद्रा पुण्या पुण्यमुखी तथा। जया च विजया चैव सप्तैता जीवमातरः॥ इति ध्यात्वा नाममंत्रैःपूजनम् ॐकल्याण्यै नमः ॐमङ्गलायै नमः ॐभद्रायै नमः ॐपुण्यायै नमः ॐपुण्यमुख्यै नमः ॐजयायै नमः ॐविजयायै नमः इति मंत्रैः पाद्यादि नैवेद्यान्तं सम्पूज्य नाममंत्रेण जपं विधाय ॐवसोःपवित्रमसीति वसोर्धाराः दापयित्वा नीराजनं विधाय **पुष्पाञ्जलिं दद्यात्** ॐब्रह्माणी कमलेन्दुसौम्यवदना माहेश्वरी लीलया कौमारी रिपुदर्पनाशनकरी चक्रायुधा वैष्णवी। वाराही घनघोरघर्घरमुखी ऐन्द्री च वज्रायुधा चामुण्डा गणनाथरुद्रसहिता रक्षन्तु नो मातरः॥ इतिपुष्पाञ्जलिः अथ दक्षिणासंकल्पः अद्येहेत्यादि अमुकशर्म्मा सवधूकोहं विवाहकर्म्मण उत्तराङ्गत्वेन जीवमातृपूजनकर्म्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये ॐतत्सत् दक्षिणां दद्यात् समख्ये० इति मंत्रपाठः॥ ततः श्वश्र्वादिभिः सुवासिनीभिर्म्महानीराजनपूर्वकं कृतपिष्टातकादितिलको वरोऽञ्चलग्रन्थिवस्त्रं स्ववध्वा एव समीपे निधाय धौतमुष्णीषं धौते वाससी च परिधाय स्वपक्षीयैः सह श्वशुरगृहे बहुविधमोदनादि भक्ष्यं भुक्त्वा रात्रौ यथासुखं शयीत। अर्द्धरात्रादूर्ध्वं विवाहलग्ने सति भोजनानन्तरं विवाहलग्नं कुर्य्यात् ततः प्रभाते नित्यकर्म्म समाप्य द्वारपूजायां प्रथमवरणलब्धं कुण्डिकादारुपीठादि वस्तु आप्तपुरुषद्वारा स्वगृहं प्रति सम्प्रेष्य मुकुटादि परिधाय सवधूको वरः श्वश्रूश्वशुरयोः पादावभिवन्द्य तन्नेदिष्ठानन्यांश्चाभिवन्द्य वध्वा देहलीपूजां कारयित्वा सोत्साहो गणेशादिदेवतानामान्युच्चरन् वहिरागत्य

वधूं श्वशुरपुरुषवाह्यशिविकादियानमारोप्य अग्रतः कृत्वा ततोनुस्वयमपि यानान्तरमारुह्य श्वशुरादिदत्तं सर्वं यौतुकजातं निजाप्तपुरुषायत्तं विधाय मङ्गलतूर्य्यघोषपुरस्सरं अन्यैर्जन्यमनुजैः सह स्वगृहं प्रत्यागच्छेत् ॥

तिलपात्रविधिः

अथ कन्यापिता सपत्नीकस्तिलपात्रदानं दत्त्वा अच्छिद्रविधानमाचरेत् तद्यथा नित्यकर्मान्ते सुलिप्तायां भूमौ तिलपात्रसामग्रीं सम्पाद्य स्वासने प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्याचम्य इष्टदेवाय पुष्पाञ्जलिं समर्प्य सामान्यार्घं संस्थाप्य सूर्यार्घं दत्वा विशेषार्घं संस्थाप्य तेन जलेनात्मानं तिलपात्रसामग्रीं च संप्रोक्ष्य ॐ हिरण्यगर्भेत्यादिना तिलसुवर्णसहितं ताम्रपात्रं गन्धाक्षतपुष्पैः संपूज्य पवित्रपाणिः संकल्पं कुर्यात् ॐविष्णुः ३ अद्येहेत्यादि अमुकः सपत्नीकोहं यथाशक्तिकृतस्य कन्यादानकर्मणः सांगतासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये ससुवर्णमिदं तिलपात्रं ब्राह्मणाय दास्ये ॐतत्सन्न मम। ब्राह्मणं अर्घादिभिः संपूज्य दद्यात् दानवाक्यम्—तिलाः पुण्याः पवित्राश्च सर्वकामफलप्रदाः। शुक्लाश्चैव तथा कृष्णा विष्णुगात्रसमुद्भवाः ॥ यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च। तिलपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥ तिलाः स्वर्णसमायुक्ता दुरितक्षयकारकाः। विष्णोः प्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छथ ॥ विप्रश्च ॐस्वस्तीत्युक्त्वा ॐकोदादित्यादिना प्रतिगृह्णीयादिति तिलपात्रम् ॥

अथाच्छिद्रविधिः

तत्र संकल्पः ॐविष्णुः ३ अद्येहेत्यादि सपत्नीकोहं कन्यादानाङ्गव्रतोपवासकर्मणि अच्छिद्रतासिद्धये न्यूनातिरिक्तपरिपूर्त्यर्थं अच्छिद्रविधानमाचरिष्ये। श्रीविष्णुपादोदकं सतुलसीदलं अर्घस्थितं करयोः

कृत्वा **प्रार्थयेत् तत्र मंत्राः**–ॐव्रतानां व्रतराजेन्द्र व्रतानां व्रतमुत्तमम्। व्रतच्छिद्रं तपच्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ।। सर्व्वं भवतु मेऽच्छिद्रं ब्राह्मणा भवतां गिरा। ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः ।। सर्वदेवमयो विप्रो न तद्वचनयन्यथा। उपवासो व्रतं चैव स्नानं तीर्थं जपस्तपः ।। विप्रैः सम्भाषितं सर्वं सम्पूर्णं भवति ध्रुवम्। अन्नव्यञ्जनपानेषु शय्यायां ताम्रभाजने ।। यदिभुक्तमभुक्तं वा स्वप्नान्तरमथापि वा। दन्तान्तरविलग्नं वा क्षम्यतां मधुसूदन ।। व्यासवाल्मीकिवचनात्पाराशर्यवशिष्ठयोः ।। गर्गगौतमधौम्यात्रिकश्यपाङ्गिरसां तथा ।। वचनान्नारदादीनां सम्पूर्णं भवतु व्रतम्। ॐकृतमेतत्कन्यादानांगोपवासव्रतं मया विधिहीनं देशहीनं कालहीनं श्रद्धाहीनं दक्षिणाहीनं यत्कृतं तत्सुकृतमस्तु यन्न कृतं तच्छ्रीविष्णोः प्रसादाद् ब्राह्मणानां वचनात्सर्व्वं परिपूर्णमस्तु ॐअस्तु परिपूर्ण इतिब्राह्मणप्रतिवचनं प्रतिगृह्य सतुलसीदलं चरणामृतं पात्रान्तरेण पिबेत् तत्र मन्त्रौ ॐअकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम्। विष्णोः पादोदकं पीत्वा शिरसा धारयाम्यहम् ।। नैमिषाच्च प्रयागाच्च गङ्गासागरसङ्गमात्। कुरुक्षेत्राद्दशगुणं शालग्रामशिलोदकम् ।। इति पीत्वा शेषं शिरसि धारयेच्च ।। ॐप्रमादात्कुर्वतां कर्म्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत्। स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ।। ॐविष्णवे नमः ३। यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु। न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ।। ॐअच्युताय नमः ३ कर्मेश्वरार्पणकरणम् ॐकायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात्। करोमि यद्यत्सकलंपरस्मै नारायणायेति समर्पयामि ।। चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च। हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै यज्ञात्मने नमः। ॐकर्मसाक्षिणे श्रीनारायणाय नमः इत्यर्घोदकं देवदक्षिणहस्ते समर्प्य आचम्य यथाशक्तिब्राह्मणान्सम्भोज्य स्वयमपि भुञ्जीतेति ।। इति अच्छिद्रविधिः।

ततो वरो निजगृहाजिरमागत्य सजलकलशान् स्त्रीबालादीन् द्रव्येण सन्तोष्य यानात्स्वयमुत्तीर्य्य वधूं चावरोह्य पित्रोश्चरणयुगयोः-स्वर्णादिमुद्रा निधायाभिवन्द्य पितृव्यादीन् ज्येष्ठांश्चाभिवन्द्य कृत-मुकुटादिधारणां वधूमग्रतः कृत्वा बद्धाञ्जलिः पिष्टातकस्वस्तिकांकित-गोधूमशष्कुल्यलंकृतपट्टाच्छन्नगृहसोपानमधिरुह्य द्वाराद्बहिरासने समु-पविश्याचम्य प्राणानायम्य अर्घं संस्थाप्य द्वारमातृः पूजयेत् तत्र-सङ्कल्पः अद्येह अमुकशर्म्मा सवधूकोहं करिष्यमाणस्वगृहप्रवेशकर्म्मणः पूर्वाङ्गत्वेन द्वारमातृणां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य कुमारी धनदा नन्दा विपुला मङ्गलाऽचला । पद्मा चैव समाख्याताः सप्तैता द्वार-मातरः ॐकुमार्य्यै नमः ॐधनदायै नमः ॐनन्दायै नमः ॐविपुलायै नमः ॐमङ्गलायै नमः ॐअचलायै नमः ॐपद्मायै नमः इति ध्याना-दिनीराजनान्तं सम्पूज्य वसोर्धाराः पातयित्वा तासां यथावत्पूजां विधाय लग्नदानं कुर्यात् अद्येह अमुकशर्म्मा सवधूकोहं मम गृहप्रवेश-लग्नाद्यत्रकुत्रस्थानस्थितानामादित्यादिनवग्रहाणां शुभानां शुभफला-धिक्यप्राप्तये दुष्टानां दुष्टफलोपशान्तिपूर्व्वकशुभफलप्राप्त्यर्थं इदं सुवर्णा-दिद्रव्यं नानागोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दातुमहमुत्सृजे तत्सन्नमम इति सङ्कल्प्य दक्षिणां दत्वा दापयित्वा च स्वस्तिवाचनपूर्वकं गृहं प्रविश्य वधूं स्वासने समुपवेश्य स्वयं च समुपविश्य स्पर्शादिजनितदोषापनुत्यै आपोहिष्ठादिभिर्मार्जनं विधाय अर्घ्यं संपाद्य कुशतिलयवजलान्यादाय प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा भूत्वा अद्येह अमुकशर्म्मा सपत्नीकोहं गृह-प्रवेशकर्म्मण उत्तराङ्गत्वेन उत्तरोत्तराभ्युदयप्राप्तये पट्टलिखितगण-पतिसहितकल्याण्यादि सप्तजीवमातृणां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य एतन्तइति प्रतिष्ठाप्य ध्यानं-कल्याणी मङ्गला भद्रा पुण्या पुण्यमुखी तथा । जया च विजया चैव सप्तैता जीवमातरः ॥ इति ध्यात्वा नाम-मन्त्रैरावाहनादि नीराजनान्तं सम्पूज्य गुडसर्पिभ्यां वसोर्धाराः पात-यित्वा ब्रह्माणीत्यादि सम्प्रार्थ्य दक्षिणासङ्कल्पं कुर्य्यात् अद्येह अमुकशर्म्मा

सवधूकोहं गृहप्रवेशकर्म्मण उत्तराङ्गत्वेन कुड्यादिलिखितगणपति-सहितकल्याण्यादिसप्तजीवमातृपूजनकर्म्मणः सांगतासिद्ध्यै साद्गुण्यार्थं च इमां दक्षिणांआचार्याय दास्ये इति सङ्कल्प्य दक्षिणां दत्वा अन्येभ्यो भूयसीं च दत्वा आशिषं प्रतिगृह्णीयात् तत्र वरमात्राद्या सुवासिन्यो वधू-वरयोः तदिष्टानां बान्धवानां च महानीराजनपूर्वकं तिलकादि कुर्य्युः । ततोऽभिषेकमंत्रपाठाज्यच्छायादर्शनादिकं कुर्यात् ततो वधूवरौ गुडदध्या-दिप्राशनं कुर्याताम् ततो वरपिता सुवासिनीभ्यः स्वेष्टेभ्यो नटनर्त्तक-गायकेभ्यो वादकादिभ्यश्च यथारुचि यथाशक्तिपारितोषिकं द्रव्यवस्त्र-भोजनादि दद्यात् ।। इति यजुर्वेदाध्यायिमाध्यन्दिनशाखिनां ब्राह्म-विवाहपद्धतिः ।।

अथ चतुर्थीकर्मपद्धतिः

"चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽऽज्य-भागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोतीति" सूत्रम् । यथा विवाहचतुर्थदिवसे अपररात्रेऽरुणोदयतः प्राक् उद्वर्त्तनपूर्वकं वधूवरौ स्नापयित्वाऽलंकृतस्य वरस्य दक्षिणतोऽलंकृतां वधूं बध्वा उत्तरतो वरमुपवेशयेत् अथ वरस्त्रिराचम्य अर्घं संस्थाप्य प्राणानायम्य **गणेशपूजनं कुर्यात्** तत्र **संकल्पः** अद्येह अमुकशर्मा सवधूकोऽहं करिष्यमाणविवाहांग-चतुर्थीकर्माख्यकर्मणि निर्विघ्नतया कार्यसिद्धये श्रीभगवतो गणेश्वरस्य पूजनं करिष्ये इति यथाविधि गणेशं सम्पूज्य (पृ० ३-६) **प्रधान-संकल्पं कुर्यात्** अद्येहेत्यादि अमुकोहं ममास्या वध्वाः सोमाद्युप-भुक्तिदोषपरिहृत्यै विवाहव्रतसमाप्तिविहितं विवाहांगचतुर्थीकर्म करिष्ये तत्पूर्वांगत्वेन गणपतिसहितगौर्यादिषोडशमातॄणां पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य यथाविधि मातृः सम्पूज्य वसोर्धाराः संपाद्य आचारात् कृताप्लावसन्ध्यावन्दनब्राह्मणद्वारा पुण्याहं वाचयित्वा होमवेदीं संपाद्य

तत्र पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य वेद्या ईशाने कलशं संस्थाप्य तत्र ग्रहानावाह्य सम्पूज्य **ब्रह्मणो वरणं कुर्यात्** अद्येह अमुकशर्माऽहं करिष्यमाणचतुर्थीकर्माङ्गहोमकर्मणि कृताकृतावेक्षणाय ब्रह्मकर्म कर्तुं ब्रह्मणः पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये ब्रह्माणं ब्रह्मयज्ञानमिति गन्धादिभिः सम्पूज्य वरणसामग्रीं करे कृत्वा एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यैः करिष्यमाणचतुर्थीकर्माङ्गहोमकर्मणि कृताकृतावेक्षणाय ब्रह्मकर्म कर्तुं ब्रह्मन् त्वामहं वृणे वृतोस्मीति प्रत्युक्तिः। ततः पूर्वतः स्थापिताग्नेः पश्चादुपविश्य दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्य प्रणीतास्थानादुत्तरतस्ता-म्राद्युदपात्रं प्रतिष्ठाप्य ब्रह्मोपवेशनादि स्रुवेण मध्ये दीर्घाकाराहुती-रित्यन्तं विधाय **देवताभिध्यानं करोति** अद्येहेत्यादि अमुकशर्मा सवधू-कोहं अस्या वध्वा सोमाद्युपभुक्तिदोषपरिहारार्थं ॐतत्सत् श्रीपरमेश्वर-प्रीत्यर्थं चतुर्थीकर्मणा यक्ष्ये तत्र प्रजापतिमिन्द्रमग्निं सोमं अग्निं वायुं सूर्यं अग्नीवरुणावग्नीवरुणावग्निं वरुणं सवितारं विश्वान्देवान् मरुतः स्वर्कान् वरुणमदितिं प्रजापतिं चाज्येनाऽहं यक्ष्ये इदमाज्यं इदं चरुद्रव्यं च तत्तद्देवताभ्यो मया परित्यक्तं यथादैवतमस्तु इति द्रव्यत्यागं विधाय एतत्त० इति शिखिनामाग्निं प्रतिष्ठाप्य ॐभूर्भुवः स्वः शिखिनामाग्ने इहागच्छेहतिष्ठ सुप्रतिष्ठितो वरदो भव ॐतदेवाग्नि-रिति ॐचत्वारिशृङ्गा इति ॐशिखिनामाग्नये नमः इति नाममंत्रेण च ध्यानादिनीराजनान्तं सम्पूज्य ब्रह्मणान्वारब्धो मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा जुहुयात् ॐप्रजापतये स्वाहा इदं प्र०। ॐइन्द्राय स्वाहा इदमिं०। ॐअग्नये स्वाहा इ० अ०। सोमाय स्वाहा इदं सो०। अन्वारम्भं त्यक्त्वा आज्येन **प्रधानहोमः**। (अग्नेप्रायश्चित्त इत्यादीनां पञ्चानां मन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता चतुर्थीकर्माङ्गाज्यहोमे विनियोगः) ॐ**अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै पतिघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा**। इदमग्नये उदपात्रे संस्रवप्रक्षेपः १

ॐवायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽ-उपधावामि याऽस्यै प्रजाघ्नीस्तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा। इदं वायवे उदपात्रे संस्रवप्रक्षेपः २ ॐसूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै पशुघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा इदं सूर्याय उदपात्रे संस्रवप्रक्षेपः ३ ॐचन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा। इदं चन्द्रमसेउदपात्रे संस्रवप्रक्षेपः ४ ॐगन्धर्व प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै यशोघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा। इदं गन्धर्वाय उदपात्रे संस्रवक्षेपः ५ इत्याज्येन हुत्वा स्थालीपाक-माज्येनाभिघार्य स्रुवेणादाय जुहोति ॐप्रजापतये स्वाहा। इदं प्रजाप-तये उदपात्रे संस्रवप्रक्षेपः। तत आज्यचरुणी गृहीत्वा अन्वारब्धो जुहुयात् ॐअग्नये स्विष्टकृते स्वाहा। इदमग्नये स्विष्टकृते। ततो ब्रह्मणान्वारब्धो भूराद्या नवाहुतीराज्येन जुहुयात् (व्याहृतीनां प्रजा-पतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः होमे विनियोगः) ॐभूः स्वाहा. इदमग्नये। ॐभुवः स्वाहा इदं वायवे। ॐस्वः स्वाहा इदं सूर्याय। (त्वन्नोऽअग्न इत्यस्य वामदेवऋषिस्त्रिष्टु-प्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते प्रत्यश्चित्तहोमे विनियोगः) ॐत्वन्नोऽअग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽअवयासिसीष्ठाः यजिष्ठो वह्नितमः शोशु-चानो विश्वा द्वेषाꣳसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा। इदमग्नीवरुणाभ्याम्। (सत्वन्न इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते प्रायश्चित्त-होमे विनियोगः) ॐ सत्वन्नोऽअग्ने वमो भवोती नेदिष्ठोऽअस्याऽउषसो व्युष्टौ अवयक्ष्व नो वरुणꣳरराणो वीहि मृडीकꣳसुहवो यऽएधि स्वाहा। इदमग्नीवरुणाभ्याम्। (अयाश्चाग्न इति प्रजापतिर्ऋषिर्वि-राट्छन्दोग्निर्देवता होमे विनियोगः) ॐअयाश्चाग्ने स्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमयाऽअसि अया नो यज्ञं वहास्यया नो धेहि भेषजꣳस्वाहा।

इदमग्नये । (ये ते शतमिति वामदेव ऋषिर्जगतीछन्दो वरुणसवितृ-विष्णुर्विश्वेदेवामरुतः स्वर्क्का देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ॐये **ते शतं वरुणं ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तस्तेभिर्न्नोऽअद्य सवितोत विष्णुर्व्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्क्काः स्वाहा** । इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः मरुद्भ्यः स्वर्क्केभ्यः । (उदुत्तममिति शुनःशेफ ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वरुणादिती देवते प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) **ॐउदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं विमध्यमᳬश्रथाय अथा वयमादित्य-व्रते तवानागसोऽअदितये स्याम स्वाहा** । इदं वरुणायादित्यै । **ॐअग्नये प्रजापतये स्वाहा** । इदमग्नये प्रजापतये । **ॐअग्नये स्विष्टकृते स्वाहा** । इदमग्नये स्विष्टकृते । ततः संस्रवप्राशनम् पवित्रयोरग्नौ प्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकः **ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम्** अद्येह अमुकशर्म्मा सवधूकोऽहं कृतस्यास्य चतुर्थीकर्म्माङ्गहोमकर्म्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं इदं पूर्णपात्रं सद्रव्यं ब्रह्मणे तुभ्यमहं सम्प्रददे इति संकल्प्य ब्रह्मणे पूर्णपात्रं दद्यात् ब्रह्मा च अक्रत्कर्म्मेत्याशिषं दद्यात् अथ पूर्व्वस्थापितादुदपात्रादुदकमा-दाय वरो **वधूमूर्द्धन्यभिषिञ्चति** (या त इति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वधूर्देवता अभिषेचने विनियोगः) **ॐया ते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निन्दिता तनूर्ज्जारघ्नीं ततऽएनां करोमि सा जीर्य्य त्वं मया सहासौ अमुकिदेवि इत्यन्तेन मन्त्रेण** । अत्रैव वध्वा आचारात्पत्या स्वनामाद्यवर्णाक्षरानुकूलं सुन्दर्यादिपदान्तं द्वितीयं नाम-करणं युक्तम् । अथ वरो वधूं हुतशेषं **स्थालीपाकं प्राशयति** सकृत् (प्राणैस्त इति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दो वधूर्देवता वध्वाः स्थालीपाक-प्राशने विनियोगः) **ॐप्राणैस्ते प्राणान्सन्दधाम्यस्थिभिरस्थीनि माᳬसैर्मांᳬसानि त्वचा त्वचम्** ॥ इतिमन्त्रेण भर्त्रा पठितेन हुतशेषं स्थालीपाकं वधूः सकृत्प्राश्नाति । अथ देशाचारात्स्थालीपाकस्य ग्रासपञ्चकं तूष्णीं वधूं प्राशयति वरः । अत्रावसरे वध्वाः दक्षिणस्क-न्धस्योपरि स्वदक्षिणभुजस्य पाणितलं निधाय मन्त्रं पठन् हृदयं

स्पृशति वरः। मन्त्रः (यत्त इति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो हृदयं देवता हृदयालम्भने विनियोगः) ॐयत्ते सुसीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितं वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतञ्जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतम्। इति। अथाचारात्कलशं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य गजदन्तादिनिर्मितयाऽभिनवकंकतिकया वध्वाः सीमन्तोन्नयनं च विधाय शिखिनामाग्नौ पूर्णाहुतिं च हुत्वा अञ्चलग्रन्थिं कंकणं च मोचयेत् कङ्कणविमोचने मन्त्रः—कंकणं मोचयाम्यद्य रक्षोघ्नं रक्षण मम। मयि रक्षां स्थिरां कृत्वा स्वस्थानं गच्छ कंकण। ततः पाणिग्रहणाद्यं गालम्भान्तं कर्म दक्षिणासंकल्पं कुर्यात् अद्येह अमुकशर्म्मा सपत्नीकोऽहं कृतस्यास्य चतुर्थीकर्म्मणः सांगतासिद्ध्यर्थम् इमां दक्षिणां आचार्य्याय तुभ्यं सम्प्रददे तथाऽन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च दास्ये ॐतत्सत् इति संकल्प्य ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा त्र्यायुषरक्षाबन्धनघृतच्छायादर्शनाभिषेकमंत्रपाठाशीर्ग्रहणादीनि विधाय आचम्य यस्य स्मृत्येति पठित्वा ॐअच्युताय नमः इति त्रिरुच्चार्य्य नमस्कृत्य द्विजान्प्रणम्य बहिरागत्य सूर्य्यं प्रणमेत् ततो गृहं प्रविश्य इष्टैः सह यथासुखं विहरेत् ततो मध्याह्नादर्वाक् वरमाता सुभूषणाः संगता गायन्तीः सुवासिनीरग्रतः कृत्वा मातृकाञ्चितफलकमुत्थाप्य वंशपात्रे निधाय शुद्धरक्तवस्त्रेणाच्छाद्य दास्यादिमूर्द्धनि निधायाऽग्रतः प्रस्थाप्य बद्धाञ्चली धृतमुकुटादिभूषणौ वधूवरौ शंखघंटातूर्य्यादिवादकांश्चाग्रतः कृत्वा वाप्यादिजलाशयं गत्वा तत्र गन्धादिना जलमातॄर्विलिखिताः पूजयेत् यथा एतन्ते० इत्यादि प्रतिष्ठाप्य ॐमत्स्यै नमः १ ॐकूर्म्यै नमः २ ॐवाराह्यै नमः ३ ॐकुक्कुटचै नमः ४ ॐदर्दुर्य्यै नमः ५ ॐ जलूक्यै नमः ६ ॐसोमायै नमः ७ इति नाममंत्रैः ध्यानादि नीराजनान्तं सप्तजलमातृः सम्पूज्य वरमाता अन्याभिः सुवासिनीभिश्च समं समातृकाफलकं वंशपात्रं यथाक्रमं शिरसि निधाय सोत्साहं नृत्यं कुर्य्यात् ततस्तं फलकं सवंशपात्रं गृहीत्वोत्थाय जलसमीपे तल्लिखितमातृविसर्ज-

येत् ततस्तत्रैव कस्यचित्क्षीरिवृक्षस्य प्रदक्षिणं प्रक्रममाणयोर्वधूवरयोः शिरसोर्मुकुटे अवरोह्य तस्य वृक्षस्य शाखायां वरमात्राद्या बन्धयेयुः अथ नानागीतानि गायन्त्यस्ताः स्त्रियो वधूवराभ्यां सह जलाशयाद्गृहं प्रत्यागच्छेयुः । ततस्ता वधूवरयोर्गृहाङ्गणे उपविश्य तन्मध्ये गोमयोदकेनोपलिप्य तत्र तण्डुलपिष्टोदकेन श्यामां देवीं विलिख्य गायन्त्य एव तां सम्पूजयेयुः ततो यथावृद्धाश्च ताः श्यामागाथाः कथयेयुस्ततो मंगल्यगानपुरस्सरं गृहं प्रविश्य देहलीमध्ये उपविश्य संबन्धिदत्तं महालड्डुकयुग्मं खंडपेषणाश्मादिना विभेद्य सोत्साहं मिथो विभजेयुः ततः सर्वारम्भदिवसाऽधिवासितताम्रकटाहेऽपूपादिकं पाचयित्वा मिथः सुवासिनीभ्यो विभजेयुः ततो वरस्य माता स्नुषाया विवाहपरिहितानि वासांसि तस्य ननान्द्रे दद्यात् तदलाभे स्वपुरोहिताय दद्यात् ॥

॥ इतिचतुर्थीकर्म्मपद्धतिः ॥

अथ द्विरागमनविधिः

शुभेह्नि फेणिकादिकं पाचयित्वा पेटायां निधाय शिविकाद्यं यानमारुह्य श्वशुरगृहं गत्वा श्वशुरावभिवन्द्य तत्कृतार्चामुररीकृत्य भोजनं विधाय गणपतिं सम्पूज्य शुभे लग्ने वधूं प्रस्थाप्य श्वशुरावभिवंद्य ताभ्यां कृततिलकः पुरस्कृततद्दत्तयौतुकः सवधूको निजगृहमागत्य स्वदेशरीत्या देहलीसमीपे मिथोऽञ्चलग्रन्थिं सम्पाद्य स्वासने समुपविश्य स्ववामभागे पृथक्पीठे वधूमुपवेश्य आचम्य अर्घं संस्थाप्य प्राणानायम्य **संकल्पं कुर्यात्** अद्येह अमुकशर्मा सपत्नीकोऽहं मम द्विरागमनाङ्गगृहप्रवेशकर्म्मणि श्रीगणपतेर्द्वारमातृणाञ्च पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य यथाविधि गणेशं द्वारमातृश्च सम्पूज्य **लग्नदानं कुर्य्यात्** अद्येह अमुकशर्म्मा सपत्नीकोहं मम द्विरागमनांगगृहप्रवेशलग्नाद्यत्रकुत्रस्थानस्थितानां आदित्यादिनवग्रहाणां शुभानां शुभफलाधिक्य-

प्राप्तये दुष्टानां दुष्टदोषोपशान्त्यर्थमिदं सुवर्णं तन्निष्क्रयीभूतं द्रव्यं वा पुरोहितदैवज्ञादिब्रह्मणेभ्यो दातुमहमुत्सृजे ॐतत्सन्न ममेति संकल्प्य दक्षिणां दत्त्वा स्वस्तिवाचनपुरस्सरं गृहं प्रविश्य भित्तिलिखितजीव-मातृणां सविधे गत्वा विधिवत्ताः सम्पूज्य आचारात्कलशं संस्थाप्य वध्वा सह तं प्रदक्षिणीकृत्य **दक्षिणासंकल्पं कुर्य्यात्** अद्येह अमुकशर्मा सपत्नीकोऽहं द्विरागमनांगगृहप्रवेशकर्मण उत्तरांगत्वेन भित्तिलिखित-कल्याण्यादिजीवमातृपूजाकर्मणः सांगतासिद्ध्यै इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये ॐतत्सत् दक्षिणां दत्त्वा अभिषेकतिलकमंत्रपाठादि कारयित्वा अञ्चलग्रन्थि विमोच्य तत्रैव दधिगुडफेणिकादि भुक्त्वा मुखं प्रक्षाल्य वधूवरौ यथासुखं विहरेताम् ॥

अथाऽर्कविवाहः

तृतीयविवाहात्प्राक् दिनचतुष्टयाधिकव्यवहिते रविवासरे शनिवा-सरे वा हस्तर्क्षेऽन्यस्मिन् शुभर्क्षे वा शुभतिथौ चन्द्रानुकूल्यादिसहिते शुभदिने प्राच्यामुदीच्यां वा फलपुष्पाक्षतादियुक्तोऽर्कसविधे गत्वा तदधस्तात्स्थण्डिलं निर्माय अर्कसमीपमुपविश्याऽर्कविवाहसाराम्रीं सम्पाद्य **गणेशं पूजयेत्** अद्येहामुकोहं अर्क्कविवाहकर्मणि निर्विघ्नता-प्राप्त्यै भगवतो गणेश्वरस्य पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशं सम्पूज्य **प्रधानसंकल्पं कुर्य्यात्** अद्येहेत्यादि अमुकोहं मम तृतीयमानुषीपरिणयन-दोषपरिहारार्थं शुभफलप्राप्तये तृतीयविवाहाधिकारसिद्ध्यर्थमर्कविवाहं करिष्ये तत्पूर्वाङ्गत्वेन मातृपूजानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये तदङ्गत्वेन आचार्यस्य पूजनं वरणं च करिष्ये इति संकल्प्य मातृ-पूजानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि यथाविधि (पृ० ६–१४) विधाय आचार्यस्य पूजनं वरणं च कृत्वा ततो वरः अर्कपुरतस्तिष्ठन् **सूर्यं प्रार्थयेत्**–त्रिलोकव्यापिन्सप्ताश्व च्छायया सहितो रवे। तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु ॥ सूर्यमेवं सम्प्रार्थ्य ततोऽर्कवृक्षे छायासहित-

मर्कमावाह्य आकृष्णेनेति पाद्यादिभिः सम्पूज्य श्वेतवस्त्रसूताभ्यामर्कमावेष्ट्य आपोहिष्ठेत्यादिमन्त्रैरभिषिच्य गुडोदनं ताम्बूलं च समर्प्य **प्रदक्षिणीकुर्वन्मन्त्रं पठेत्** मम प्रीतिकरा चेयं मया सृष्टा पुरातनी। अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा अस्माकं परिरक्षतु ॥ इति जपित्वा पुनः प्रदक्षिणीकृत्य **प्रार्थयेत्**—नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मने। त्राहि मां कृपया देवि पत्नी त्वं मे इहागता ॥ अर्क त्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्वप्राणिहिताय च। वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्द्धनः। तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु ॥ इति संप्रार्थ्य संकल्पः अद्येहेत्यादि काश्यपगोत्र—काश्यपावत्सारनैध्रुवेतित्रिप्रवरान्वितादित्यप्रपौत्रीं सवितुः पौत्रीं ममार्कस्य पुत्रीं इमां कन्यां अमुकगोत्राय अमुकप्रपौत्राय अमुकपुत्राय अमुकनाम्ने वराय इति गोत्रोच्चारं कृत्वा ततः सुमुहूर्ते कन्यां निरीक्ष्य **स्वस्तिवाचनम्** पठित्वा अथाचार्यो विप्रैः सहाशिषो दत्वा तत आचार्यः पूर्ववद्गोत्रोच्चारं कुर्यात् काश्यपगोत्रां आदित्यस्य प्रपौत्रीं सवितुः पौत्रीं ममार्कस्य कन्यां अमुकगोत्राय अमुकशर्मणे वराय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति वरहस्ते जलं दत्वा **दानवाक्यं पठेत्** अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम्। गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ इति वस्तु यज्ञो मे कामः समृद्ध्यताम्। धर्मो मे कामः समृद्ध्यताम्। यशो मे कामः समृद्ध्यताम्। इत्यक्षतैस्त्रिवारं सम्पूज्य सूत्रेण कंकणबन्धनं कृत्वा गायत्र्या अर्कं सूत्रेण दशवारं पञ्चवारं वा परित्वेत्यादिमन्त्रैर्वेष्टयेत् मन्त्राः ॐपरित्वा गिर्वणो गिरऽइमा भवन्तु विश्वतः वृद्धायुमनुवृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः १ ॐइन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवोसि ऐन्द्रमसि वैश्वदेवमसि २ ॐविभूरसि प्रवाहणो वह्निरसि हव्यवाहनः श्वात्रोसि प्रचेतास्तुथोसि विश्ववेदाः ३ ॐउशिगसि कविरङ्घारिरसि बम्भारिरवस्यूरसि दुवस्वाञ्छुन्ध्ययूरसि मार्ज्जालीयः सम्राडसि कृशानुः परिषद्योसि पवमानो नभोसि प्रतक्वा-मृष्टोसि हव्यसूदनऋतधामासि स्वर्ज्योतिः ४ ॐसमुद्रोसि विश्वव्-

व्यनाः अजोस्येकपादहिरसि बुध्न्यो वागस्यैन्द्रमसि सदोस्यृतस्यद्वारौ मा मा सन्ताप्तमध्वनामध्वपते प्रमातिरस्वस्ति मेऽस्मिन्पथि देवयाने भूयात् ५ ॐमित्रस्य मा चक्षुषेक्षध्वमग्नयः सगराः सगरास्थ सगरेण नाम्ना रौद्रेणानीकेन पातमाग्नयः पिपृतमाग्नयो गोपायतमा नमो वोस्तु मामाहिᳬसिष्ठ ६ ॐज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानाᳬसमित् त्वᳬसोमतनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्यो न्यकृतेभ्यऽउरुयन्तासि वरूथᳬ स्वाहा जुषाणोऽअप्तुराज्यस्य व्वेतु स्वाहा ७ ॐअग्ने नय सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नमऽउक्तिं विधेम ८ ॐअयन्नोऽग्निर्वरिवस्कृणोत्वयम्मृधः पुरऽएतु प्रभिन्दन् अयं व्वाजाञ्जयतु व्वाजसा तावयᳬशत्रूञ्जयतु जर्हृषाणः स्वाहा ९ ॐउरुविष्णो विक्रमस्वोरुक्षयाय नस्कृधि घृतं घृतयोने पिब प्रप्रयज्ञपतिन्तिर स्वाहा १० इतिमन्त्रैः सूत्रमावेष्टच तत्सूत्रं पञ्चगुणं कृत्वा अर्कस्कन्धे बद्ध्वा बृहसोमेति रक्षां कृत्वा ततो वरः आचार्यो वा अष्टदिक्षु कलशान्संस्थाप्य वस्त्रेण त्रिगुणसूत्रेण वा कलशकण्ठे आवेष्टच हरिद्रादि निक्षिप्य तेषु कलशेषु इदं विष्णुरिति-विष्णुमावाहयेत् ॐइदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् समूढमस्य पाᳬसुरे। इत्यावाह्य अर्कस्योत्तरे स्थंडिले पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्नि संस्थाप्य एतन्त इत्यादिना वरदनामाग्नि प्रतिष्ठाप्य पाद्यादिभिः सम्पूज्य आघाराज्यभागौ हुत्वा द्रव्यत्यागं कुर्यात् अद्येहेत्यादि अर्क-विवाहकर्मणाऽहं यक्ष्ये तत्र प्रजापतिमिन्द्रमग्नि सोमं बृहस्पतिमग्नि अग्नि वायु सूर्य प्रजापतिं चाज्येनाहं यक्ष्ये प्रधानहोममन्त्रौ (सङ्गो-भिरित्यस्याङ्गिरा ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो बृहस्पतिर्देवता आज्यहोमे विनियोगः) ॐसंगोभिरांगिरसो नक्षमाणो भग इवेदर्य्यमणं निनाय जने मित्रो न दम्पती अनक्ति बृहस्पतये वाजयाऽऽशूँरिवाजौ स्वाहा। इदं बृहस्पतये (यस्मै त्वेति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवताऽऽज्य-होमे विनियोगः) ॐयस्मै त्वा काम कामाय वयᳬसम्राडयजामहे

तमस्मभ्यं कामं दत्त्वाऽथेदं त्वं घृतं पिब स्वाहा । इदमग्नये । ततो व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्जुहुयात् ॐ**भूः स्वाहा** इदमग्नये ॐ**भुवः स्वाहा** इदं वायवे ॐ**स्वः स्वाहा** इदं सूर्याय ॐ**भूर्भुवः स्वः स्वाहा** इदं प्रजापतये ततो भूरादिनवाहुतिहोमं विधाय पूर्णपात्रदानान्तं कर्म समाप्य अर्कं प्रदक्षिणीकृत्य **प्रार्थयेत्**—मया कृतमिदं कर्म स्थावरेषु जरायुणा । अर्काऽपत्यानि मे देहि तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि ।। इति सम्प्रार्थ्य गोयुग्मं दक्षिणां दद्यात् अन्येभ्योऽपि ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दत्त्वा पूजोपकरणानि आचार्याय दत्त्वा दिनचतुष्टयम् अर्कं कुम्भांश्च रक्षयेत् ततः पञ्चमे पूर्ववत्प्रपूज्य विसृज्य चैव होमाग्निं विधिना मानुषीं पराम् । उद्वहेदन्यथा नैव पुत्रपौत्रसमृद्धिमान् ।। गोयुग्मं दक्षिणां दद्यादाचार्याय च भक्तितः । इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यो दक्षिणां चाऽपिशक्तितः । तत्सर्वं गुरवे दत्त्वा पुण्याहं वाक्यमाचरेत् ।। एवमर्कविवाहं कृत्वा तृतीयं विवाहं कुर्यात् ।।

इत्यर्कविवाहप्रयोगः ।।

अथ कुम्भविवाहः*

(तत्रहेतुः—बालवैधव्ययोगे तु कुम्भादिप्रतिमां भुवि । कृत्वा लग्नं ततः पश्चात्कन्योद्वाहं समाचरेत् ।। विवाहात्पूर्वकाले च चन्द्रतारा-

* अथ कन्याया वैधव्ययोगशान्तिर्लिख्यते, वैधव्ययोगस्त्व प्रश्नलग्नात् जन्मलग्नाच्च सम्भवति ।उभयथापि शान्तिप्रकारश्चेत्थम् । तत्र प्रमाणम्—जन्मोत्थं च विलोक्य बालविधवायोगं विधाय व्रतं सावित्र्या उत पैप्पलं हि सुतया दद्यादिमां वा रहः । सल्लग्नेऽच्युतमूर्तिपिप्पलघटैः कृत्वा विवाहं स्फुटं दद्यात्तां चिरजीविनेऽत्र न भवेद्दोषः पुनर्भूभवः ।। अन्वयः—प्रश्नलग्नात् यथा बालविधवायोगो विचार्यते तथैव जन्मोत्थं च (जन्लग्नादपि) बालविधवायोगं विलोक्य हि (निश्चयेन) सुतया सावित्र्या व्रतम् उत तथा पैप्पलं व्रतं विधाय इमां (सुतां) चिरजीविने वराय दद्यात् वा सल्लग्ने रहः (एकान्त) अच्युतमूर्तिपिप्पलघटैः स्फुट विवाहं कृत्वा तां चिरजीविने वराय दद्यात् तथाकृते अत्र पुनर्भूदोषः न भवेत् ।। इति ।।

बलान्विते । विवाहोक्ते शुभे लग्ने कन्यां कुम्भेन चोद्वहेत् ।। तत्र पुनर्भूदोषाभावत्र उक्तो विधानखंडे—स्वर्णादिपिप्पलानां च प्रतिमा विष्णुरूपिणी । तया सह विवाहे तु पुनर्भूत्वं न जायते ।। इति । तत्र प्रयोगः—पूर्वं गणेशं सम्पूज्य कन्यादानकर्त्ता पित्रादिः देशकालौ संकीर्त्य अद्येह अमुकगोत्रायाः अमुकराशेरस्याः कन्याया अमुकस्थानस्थितदुष्टग्रहजनितवैधव्यदोषोपशान्तये वैधव्यहरणार्थं कुम्भविवाहं करिष्ये तत्पूर्वांगत्वेन मातृपूजाभ्युदयिकपुण्याहवाचनानि करिष्ये इति संकल्प्य मातृपूजादिपुण्याहवाचनान्तं कर्म्म (पृ० ६–१४) कृत्वा कलशे नवग्रहानावाह्य सम्पूज्य तस्मिन्कलशे सुवर्णप्रतिमायां विष्णुवरुणौ अग्न्युत्तारणपूर्वकं पञ्चामृतेन संस्नाप्य एतन्त इत्यादि ॐभूर्भुवः स्वः सुवर्णप्रतिमायां विष्णुवरुणौ सुप्रतिष्ठितौ भवतम् । **पूजासंकल्पः** अद्येह अमुकगोत्रा अमुकराशिरमुकीदेव्यहं वैधव्यदोषपरिहारार्थं सुवर्णप्रतिमायां विष्णुवरुणयोः पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य ॐविष्णवे नमः ॐवरुणाय नमः इति नाममंत्राभ्यां **ॐविष्णोरराटमसि विष्णोःश्नप्त्रे स्थो विष्णोःस्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ।।** इति **ॐतत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः अहेडमानो वरुणे ह वोध्युरुशंᳫंसमानऽआयुः प्रमोषीः ।।** इति वैदिक-

---

एते कुम्भविवाह–विष्णुप्रतिमाविवाह–पिप्पलविवाहाः पद्धतिलिखितानुसारेण बोध्याः । विवाहास्त्रयोप्येते कन्याविवाहदिने विवाहात् पूर्वं क्रियन्ते कुम्भाश्वत्थादिविवाहे कृते पुनः पुरुषेण सह जाते विवाहे तु कन्यायाः पुनर्भूदोषस्तु न भवेदेव । यतश्चोक्तं धर्मशास्त्रे—यत्किञ्चित् कथितं शास्त्रे शान्तिकं परिरक्षणे । तत्पापमपि पापं न येन धर्मोऽभिरक्ष्यते । एवं–स्वर्णाम्बुपिप्पलानाञ्च प्रतिमा विष्णुरूपिणी । तया सह विवाहे तु पुनर्भूत्वं न जायते ।। लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै या दत्ता कन्यका बुधैः । तारयेत् सकलं दातुः कुलं पूर्वं परं सदा ।। चन्द्रगन्धर्ववह्न्यम्बुशिवसोमस्मरा इमे । पतयः कन्यकानां च बाल्यात् सन्ति सदैव ते । तदुद्वाहविधिर्यत्नात्कृतो नो जनयेदघम् । यथालिभुक्तं कमलं देवानां पूजनाय वै । अर्हं भवति सर्वत्र तथा कन्या नृणां भवेत् ।। दोषः पुनर्भू भव इतिपद्यार्थः ।।

मंत्राभ्यां च पाद्यादिनीराजनान्तं विष्णुवरुणौ सम्पूज्य प्रार्थयेत्—देहि विष्णो वरं देव कन्यां पालय दुःखतः। पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं देहि यथासुखम्॥ अथ वरुणप्रार्थना वरुणांगस्वरूपस्त्वं जीवनानां समाश्रयः। पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु॥ इति सम्प्रार्थ्य विष्णुवरुणस्वरूपिणे कुम्भाय इमां श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं कन्यां समर्प्पयामि परित्वेत्यादि (पृ. १७८) मंत्रैरधस्तादुपरिष्टाच्च मंत्रावृत्त्या दशतन्तुकेन सूत्रेण कन्यां कुम्भञ्च परिवेष्टय ततः कुम्भं च निःसार्य्य विसृजेत्सलिलाशये पञ्चपल्लवसहितेन जलेन समुद्रज्येष्ठा इत्यादिमन्त्रैः कन्यामभिषिच्य दक्षिणासंकल्पं कुर्यात् अद्येहेत्यादि अमुकराशेः कन्यायाः अमुकस्थानस्थितदुष्टग्रहसूचितवैधव्यदोषपरिहारार्थं सौभाग्यफलप्राप्तये कुम्भविवाहकर्मणि सुवर्णप्रतिमायां विष्णुवरुणयोः पूजनकर्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां सुपूजितां विष्णुवरुणयोः प्रतिमां आचार्याय दास्ये तथा इमां भूयसीं दक्षिणां च ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये तथा सिद्धान्नेन यथासंख्याकान् ब्राह्मणांश्च भोजयिष्ये ॐतत्सत् संकल्प्य आचार्याय प्रतिमां सदक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां विभज्य अभिषेकतिलकमंत्रपाठादिकं कारयित्वा ब्राह्मणेभ्यो भोजनं च दत्त्वा कन्याविवाहं कुर्यात् शुभं भवेत्॥

इति कुम्भविवाह प्रयोगः॥

अथ विष्णु प्रतिमाविवाहः

कन्याया जन्मकालीनग्रहादिसूचितवैधव्ययोगहरणाय विष्णुप्रतिमाविवाहं पूर्वं कृत्वा पुनः पाणिग्रहणमाचरेत्॥ तत्र कर्त्ता सुस्नातः स्वाचान्तः स्वासन उपविश्य प्राङ्मुखः पूर्वं विष्णुप्रतिमाविवाहांगत्वेन गणेशं सम्पूज्य प्रधानसंकल्पं कुर्यात् अद्येहेत्यादि अमुकोऽहं अमुकराशेरस्याः कन्याया जन्मसमयलग्नादेर्वैधव्यसम्भावनासूचकैर्ग्रहैः सूचिता-

रिष्टनिवृत्तये सौभाग्यप्राप्तये विष्णुप्रतिमया सह विवाहं करिष्ये प्रतिमादानं च करिष्ये तत्प्रतिग्रहार्थं आचार्य्यपूजनपूर्वकं वरणं च करिष्ये इति संकल्प्य आचार्यं सपूज्य वृत्वा मातृपूजाभ्युदयिकपुण्याहवाचनानि (पृ० ६–१४) विधाय विष्णुप्रतिमाया अग्न्युत्तारणपूर्वकं एतन्त इति ॐभूर्भुवः स्वः विष्णुप्रतिमायां विष्णो इहागच्छ सुप्रतिष्ठितो वरदो भव इति प्रतिष्ठां विधाय अद्येहेत्यादि अमुकगोत्राया ममाऽस्याः कन्याया जन्मसमयवर्तिलग्नादेर्वैधव्यसम्भावनासूचकैर्ग्रहादिभिः सूचितारिष्टनिवृत्तये सौभाग्यसमृद्धये सुवर्णप्रतिमायां श्रीविष्णोः पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य निर्मितां रुचिरां शंखगदाचक्राऽब्जसंयुताम् । दधानां वाससी पीते कुसुदोत्पलमालिनीम् ॥ इति ध्यात्वा ॐ**तद्विष्णोः परमं पदंसदा पश्यन्ति सूरयः दिवीवचक्षुराततम्** ॥ ॐ**त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपाऽ अदाभ्यः अतो धर्माणि धारयन्** ॥ ॐ**तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत्परमं पदम्** ॥ इति वैदिकेन ॐविष्णवे नम इति नाममन्त्रेण च आवाहनादिनीराजनान्तं सम्पूज्य **प्रार्थयेत्**–देहि विष्णो वरं देव कन्यां पालय दुःखतः । पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु १ वरुणांगस्वरूपस्त्वं जीवनानां समाश्रय । पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु २ इति सम्प्रार्थ्य **परित्वेत्यादि** अर्कविवाहस्थितैर्दशभिर्मन्त्रैः (पृ०–१७८) अधस्तादुपरिष्टाच्च मंत्रावृत्त्या कन्यां प्रतिमां च दशतन्तुसूत्रेण परिवेष्टयेत् । ततः किञ्चित्स्थित्वा प्रतिमां निस्सार्य **दक्षिणासंकल्पं कुर्यात्** अद्येह अमुकोऽहं अमुकराशेरस्या कन्याया वैधव्याद्यशुभफलनिवृत्तिद्वारा सौभाग्यादिशुभफलप्राप्तये कृतस्य विष्णुप्रतिमाविवाहकर्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये तथैतत्कर्मणो न्यूनातिरिक्तदोषपरिहाराय इमां दक्षिणां भूयसीत्वेन नानागोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये तथाऽमुकसंख्यया ब्राह्मणांश्च भोजयिष्ये ॐतत्सत् ततो **विष्णुप्रतिमादानम्** अद्येहेत्यादि अमुकगोत्राऽमुकराशिरमुकीदेव्यहं मम जन्मसमयवर्त्तिलग्नादौ वैधव्य-

संभावनासूचकैर्ग्रहादिभिः सूचितारिष्टनिवृत्तये सौभाग्यप्राप्तये इमां सौवर्णीं सुपूजितां विष्णुप्रतिमां अमुकगोत्राय अमुकशर्मणे आचार्याय तुभ्यमहं सम्प्रददे ॐतत्सत् न मम । दानवाक्यम् यन्मया प्राचि जनुषि घ्नन्त्या पतिसमागमम् । विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वाऽपि विरक्तया १ प्राप्नुवन्त्या महाघोरं यशः सौख्यधनापहम् । वैधव्याद्यतिदुःखौघं तन्नाशाय सुखाप्तये २ बहुसौभाग्यलब्ध्यै च महाविष्णोरिमां तनुम् । सौवर्णीं निर्मितां शक्त्या तुभ्यं सम्प्रददे द्विज ३ द्विजकरे प्रतिमां दत्त्वा अनघाहमस्मि इति त्रिर्वदेत् ब्राह्मणश्च द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा गृह्णातु ॐस्वस्ति कोदादिति पठित्वा ॐअनघा भव इति त्रिर्वदेत् ततः कृतैतत्प्रतिमादानप्रतिष्ठासिद्धयर्थं इदं सुवर्णं सुवर्णनिष्कयोभूतं द्रव्यं वा ब्राह्मणाय दास्ये इति दत्त्वा अभिषेकतिलकमंत्रपाठादि कारयित्वा यथा सुखं विहरेदिति विष्णुप्रतिमाविवाहपद्धतिः वैधव्यहरविष्णु-प्रतिमादानविधिश्च ॥

अथ सावित्रीव्रतम्

सावित्रीव्रतं च ज्येष्ठासितामायां त्रयोदशीतस्त्रिदिनात्मकं सम्पन्नं भवति । सत्यसामर्थ्ये दर्शे चैकदिनात्मकमपि भवति वैधव्यपरिहाराय क्रियमाणस्य व्रतस्यास्य विधानन्तु भविष्यपुराणोक्तम् । यथा—

अमायां च तथा ज्येष्ठे वटमूले महासती । त्रिरात्रोपोषिता नारी विधिनाऽनेन पूजयेत् ॥ गृहीत्वा वालुकां पात्रे प्रस्थमात्रां युधिष्ठिर । ततो वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टिते ॥ सावित्रीप्रतिमां कुर्यात् सौवर्णीं वापि मृण्मयीम् ॥ सार्धं सत्यवता साध्वी फलनैवेद्यदीपकैः ॥ रजन्यां कण्ठसूत्रैश्च शुभ्रैः कुङ्कुमकेसरैः । पूजयेत् परया भक्त्या वित्तशाठ्य-विवर्जिता ॥ सावित्र्याख्यानकं (देवीभागवतोक्तं) वापि वाचयीत द्विजोत्तमैः । रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रभाते विमले ततः । प्रतिमां ब्राह्मणे दत्त्वा प्रणिपत्य समापयेत् । प्रतिमादानमन्त्रः—सावित्रीयं

मया दत्ता सहिरण्या महासती। ब्रह्मणः प्रीणनायापि ब्राह्मणः प्रतिगृह्यताम् ॥

इति सावित्रीव्रतम् ॥

अथ पिप्पलव्रतम्

हेमाद्रौ—पिप्पलव्रतञ्चेदं चैत्रकृष्णतृतीयातोऽथवा आश्विनाऽसित-तृतीयातो मासमेकं निरन्तरं क्रियते वैधव्ययोगपरिहारार्थं सौभाग्या-वाप्तये च। फलश्रुतिश्चास्येत्थम्—बलवद्वैधव्ययोगे बाल्ये सति मृगी-दृशाम्। पिता रहसि कुर्वीत तद्भङ्गं शास्त्रसम्मतम् ॥ सुदिने शुभ-नक्षत्रे चन्द्रताराबलान्विते। अवैधव्यकरे योगे लग्ने ग्रहबलान्विते ॥ व्रतारम्भं प्रकुर्वीत बालवैधव्यनाशनम्। सुस्नातां चित्रवसनां कन्यां पितृगृहाद्बहिः ॥ नीत्वाऽश्वत्थशमीस्थाने यद्वा बदरिकाश्रमे। आल-वालं प्रकुर्वीत विपुलं मृदु कर्षितम् ॥ कुमार्याचार्यनिर्दिष्टं कृत्वा संकल्प-मादरात्। करकाम्बुप्रपूर्णेन सेचनं प्रतिवासरम्। चैत्रेवाश्विनमासे च तृतीयाऽसितपक्षतः। यावत् कृष्णतृतीयाऽन्या मासमेकं यथाविधि। उपचारैर्यथाशक्त्या नैवेद्यैः प्रतिवासरम्। एवं व्रतप्रभावेण बालवैधव्य-निष्कृतिः। जायते कन्यकानां च ततः पाणिग्रहक्रिया ॥

इति पिप्पलव्रतम् ॥

अथ अश्वत्थविवाहविधिः

उक्तं च सूर्यारुणसंवादे—सुहृद्द्विजगुरून्नारी मङ्गलोच्चारणैः समम्। आहूयोद्वाहकाले च रम्यभूमौ सुमण्डपे ॥ गत्वा प्रणम्य गौरीं च गणनाथं च भूरुहम्। भवानीं चैव मन्थानीं पिता मन्त्रमुदीरयेत् ॥ उद्वाहयिष्ये विधिवदश्वत्थेन मनोहराम्। कन्यां सौभाग्यसौख्यार्थहेतवेऽ-ह द्विजोत्तम ॥ नमस्ते विष्णुरूपाय जगदानन्दहेतवे। पितृदेवमनुष्या-

णामाश्रयाय नमोनमः ।। वनानां पतये तुभ्यं विष्णुरूपाय भूरुह । नमोनिखिलपापौघनाशनाय नमोनमः । पूर्वजन्मभवं पापं बालवैधव्यकारकम् । नाशयाशु सुखं देहि कन्याया मम भूरुह ।। इति ।

अथ कन्यापिता विवाहात्पूर्वं चन्द्रतारानुकूले शुभदिने स्नात्वा नित्यकर्म समाप्य नवमहतं वासः परिधाय गृहाद्बहिर्वोपवने गत्वैकान्ते पिप्पलसमीपे रम्यभूमौ मण्डपे शुभासने प्राङ्मुखः समुपविश्य स्वदक्षिणतः संस्कार्यकन्यां चोपवेश्य दीपं प्रज्वलय्य स्वाचान्तः स्वस्तिवाचनं शान्तिपाठादिकं कृत्वा सुमुखश्चेत्यादिगणेशादिस्मरणानन्तरं निर्विघ्नतासिद्धये श्रीभगवतो गणेश्वरस्य पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य गणपत्यादिपूजनं कृत्वा सङ्कल्पं कुर्यात्—तद्यथा अद्येहेत्यादि देशकालौ संकीर्त्य अमुकगोत्राया अमुकराशेरमुकनामधेयाया अस्याः कन्याया जन्मसामयिकलग्नाद् अमुकस्थानस्थितामुकदुष्टग्रहसंसूचितवैधव्यादिदोषनिराकरणपूर्वकं सौभाग्यप्राप्तिद्वारा भविष्यद्भर्तुरायुरारोग्यैश्वर्यसुखावाप्तये श्रीपरमेश्वरप्रीतये च अश्वत्थेन सह कन्योद्वाहकर्माहं करिष्ये, तत्पूर्वाङ्गत्वेन मातृपूजानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये इति पूर्वोक्तवद्विधाय कलशं संस्थाप्य तत्र नवग्रहानावाह्य संपूज्य रक्षासूत्रं चाभिमन्त्र्य पूजनपूर्वकमाचार्यं वृत्वा । उद्वाहयिष्ये विधिवदश्वत्थेन मनोहराम् । कन्यां सौभाग्यसौख्यार्थं हेतवेऽहं द्विजोत्तम ।। इति सम्प्रार्थ्य सौवर्णीं विष्णुप्रतिमां अग्न्युत्तारणपूर्वकं पञ्चामृतेन संस्नाप्य पिप्पलवृक्षाधःस्थापितकलशे संस्थाप्य ॐएतन्ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव ।। मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं यज्ञꣳसमिमं दधातु । विश्वेदेवा स इह मादयन्तामों ३ प्रतिष्ठ ॐभूर्भुवः स्वः श्रीविष्णो इहागच्छेह तिष्ठ सुप्रतिष्ठितो वरदो भवेति प्रतिष्ठाप्य कन्याया मङ्गलस्नानं कारयित्वा कङ्कणबन्धननूतनचित्रवस्त्रभूषणादिभिस्तामलंकृत्य पिप्पलसमीपे समानीय कन्याहस्तेन पूजनसङ्कल्पं कारयेत् । अद्येह अमुकगोत्राया अमुकराशेः अमुक-

नामधेयाया मम जन्मसामयिकलग्नादमुकामुकस्थानस्थितामुकामुकदुष्ट-ग्रहसंसूचितवैधव्यदोषनिराकरणपूर्वकसौभाग्यसमृद्धिद्वारा भविष्यद्भर्तुः शरीरारोग्यायुर्वृद्धिकामा श्रीपरमेश्वरप्रीतये श्रीविष्णुस्वरूपपिप्पल-पूजनकर्माहं करिष्ये, इति सङ्कल्प्य—ॐ **विष्णोरराटमसि विष्णोश्श्नप्त्रेस्थो विष्णोःस्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा।** इति पठित्वा श्रीविष्णुस्वरूपिणे अश्वत्थाय नमः इति यथोपचारैः विष्णुं सम्पूज्य पुष्पाञ्जलिं गृहीत्वा **अश्वत्थप्रार्थनां कुर्यात्**—नमस्ते विष्णुरूपाय जगदानन्दहेतवे। पितृदेवमनुष्याणामाश्रयाय नमोनमः॥ वनानां पतये तुभ्यं विष्णुरूपाय भूरुह। नमो निखिलपापौघनाशनाय नमोनमः॥ पूर्वजन्मभवं पापं बालवैधव्यकारकम्। नाशयाशु सुखं देहि कन्यायाः मम भूरुह॥ इति सम्प्रार्थ्य मधुपर्केण अर्चयित्वा वस्त्रा-लङ्कारादीन् समर्प्य कन्याश्वत्थान्तरालेऽन्तःपटं धृत्वा कन्यावस्त्रोप-वस्त्रपरिधानानन्तरमन्तःपटमपसार्य समञ्जनान्ते विवाहोपयोगि-मङ्गलपद्यपाठं कारयित्वा कन्यापिता **कन्यादानसङ्कल्पं कुर्यात्**—ॐविष्णुः ३ इत्यादि अद्येहामुकोऽहं अमुकगोत्राया ममास्याः कन्याया जन्मसामयिकलग्नात् अमुकस्थानस्थितामुकदुष्टग्रहसंसूचितवैधव्य-दोषनिराकरणपूर्वकं सौभाग्यप्राप्तिद्वारा अस्या भविष्यद्भर्तुः शरीरा-रोग्यायुर्वृद्धिकामः अमुकगोत्राममुकप्रवराम् अमुकनाम्नीं श्रीस्वरूपिणीं वरार्थिनीं इमां कन्यां श्रीविष्णुस्वरूपिणे अश्वत्थाय तुभ्यं सम्प्रददे ॐतत्सत् इति सङ्कल्प्य दत्त्वा—अद्य वैधव्यदोषनिवृत्तये कृतैतदश्वत्थ-विवाहकर्मणि कन्यादानप्रतिष्ठार्थं इमां दक्षिणां विष्णुस्वरूपिणे अश्वत्थाय तुभ्यमहं सम्प्रददे, इति समर्पयेत्। तदुत्तरम् (अञ्चल-ग्रन्थिबन्धनादि सर्वं विवाहविधिवत्कृत्वा, 'परित्वा' (पृ०–१७८) इत्यर्कविवाहस्थैर्दशभिर्मन्त्रैरधस्तादुपरिष्टाच्च मन्त्रावृत्त्या कन्या-माश्वत्थं च दशतन्तुकसूत्रेण परिवेष्टयेत्। ततः किञ्चित् स्थित्वा वेष्टितसूत्राण्यपनीय पञ्चपल्लवजलेन कन्यामभिषिच्य प्रतिमां वैवा-

हिकवस्त्रादीनि च आचार्याय प्रयच्छेत् । तत्र सङ्कल्पः अद्येह अमुकगोत्रा अमुकराशिरमुकनामधेयाहं मम जन्मसामयिकलग्नाद् अमुकामुकस्थानस्थितामुकामुकदुष्टग्रहसंसूचितवैधव्यदोषनिराकरणपूर्वकभविष्यद्भर्तृशरीरारोग्यायुर्वृद्धिकामा सौभाग्यफलप्राप्तये श्रीविष्णुप्रीतये च इमां सुपूजितां विष्णुप्रतिमांअग्निदैवतां इदं द्रव्यं सप्रतिष्ठम् सदक्षिणं च अमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यं सम्प्रददे इति सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐस्वस्तीति प्रतिवचनम् । ततोऽभिषेकतिलकविप्राशीर्वादग्रहणम् । सम्प्रदायानुरोधेनान्येभ्योऽपि ब्राह्मणेभ्यो भूयसीदक्षिणादानम् । यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनादिकञ्च कार्यम् । ततः कन्याविवाहं कुर्यात् ॥

इति अश्वत्थविवाहविधिः ॥

अथ तुलसीविवाह प्रयोगः

यदुक्तं विष्णुयामले—आदावेवाथ तुलसीं वने वा स्वगृहेऽपिवा । मासत्रयेण सवर्ध्य ततो यजनमारभेत ॥ सौम्यायने प्रकतव्यं गुरुशुक्रोदये तथा । अथवा कार्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु वा ॥ वैवाहिकेषु ऋक्षेषु पूर्णिमायां विशेषतः । कृत्वा च रौप्यतुलसीं सौवर्णं स्थापयेत् हरिम् ॥ संपूज्यालंकृतां तां च प्रदद्याद्विधिना हरेः । विवाहकर्मवत् सर्वं कर्तव्यं देशिकोत्तमैः ॥ इत्यादि ।

तत्र विवाहवत्सर्वं मण्डपं वेदीं च निर्माय तुलस्या दामोदरस्य च हरिद्रासुगन्धतैलादिभिर्मङ्गलस्नानं कारयित्वा स्वासन उपविश्य दीपं प्रज्वलय्याचम्य प्राणानायम्य सुमुखश्चेत्यादि पुष्पाञ्जलिं समर्प्य अर्घस्थापनं कृत्वा सूर्यायार्घं दत्त्वा भूतोत्सादनपूर्वकं पुनरर्घं **संस्थाप्य संकल्प**—ॐविष्णुः ३ अद्येहेत्यादि अमुकोहं करिष्यमाणतुलसीविवाहकर्मणि निर्विघ्नतासिद्धये श्रीगणेश्वरस्य पूजनं करिष्ये इति यथाविधि (पृ० ३-६) गणेशं सम्पूज्य **प्रधानसंकल्प**—ॐविष्णु ३ अद्ये-

द्येत्यादि अमुकोऽहं ममाखिलविघ्नपातकशमनपूर्वकाभीष्टसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये (राधादामोदरप्रीत्यर्थं वा) तुलसीविवाहं करिष्ये तत्पूर्वाङ्गत्वेनाखण्डदीपस्थापनं मातृपूजानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि ग्रहपूजनं च करिष्ये। इति संकल्प्य पूर्वोक्तरीत्या (पृ० ६-१४) मातृपूजादि सर्वं विधाय पञ्चघोषपूर्वकं शिविकादिना आगतं श्रीभवन्तं वरमानेतुं कतिचित् पदानि गत्वा द्वारमानाय्य यथाशक्ति पुष्पाञ्जलि-समर्पणपूर्वकं यानादवतार्य स्वस्तिकादिशोभितायां शुद्धायां भूमौ स्वासने प्राङ्मुखमुपवेश्य स्वयमुदङ्मुख उपविशेत् आचम्य प्राणानायम्य आपद्घनध्वान्त० इति आचार्यपादौ प्रक्षाल्य तथैव भगवत्पादौ प्रक्षाल-येत् ततो **वाग्दानसंकल्पः**—ॐविष्णुः ३ अद्येहेत्यादि अमुकोऽहं करिष्य-माणतुलसीविवाहाङ्गभूतं वाग्दानं करिष्ये इतिसंकल्प्य कुङ्कुमाक्तानि पञ्चपूगीफलान्यादाय अमुकगोत्रः अमुकप्रवरोऽमुकशर्माऽहं व्याघ्रपद-गोत्राय वैयाघ्रपदगार्ग्यवासिष्ठेति त्रिप्रवराय देवमीढवर्मणः प्रपौत्राय, शूरसेनवर्मणः पौत्राय, वसुदेववर्मणः पुत्राय अनेककोटिब्रह्माण्डनायकाय दामोदराय श्रीधराय वराय आलम्बायनगोत्राम् आलम्बायनदेवल-गौतमेति त्रिप्रवरां विश्वकर्मणः प्रपौत्रीं प्रजापतेः पौत्रीम् ईश्वरस्य पुत्रीं तुलसीं कन्यां शुभमुहूर्त्ते दास्ये इति वाचा सम्प्रददे तत्प्रतिग्रहार्थं-मेभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलैस्त्वामहं वृणे वृतोऽस्मीति प्रत्युक्तिः, पुनरर्घं संस्थाप्य **वरणसंकल्पः**—ॐविष्णुः अद्येहेत्यादि अमुकोहं करिष्यमाण-तुलसीदानप्रतिग्रहार्थं द्वारदेशागतस्य श्रीदामोदरवरस्य पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये तत्पूर्वाङ्गत्वेन तुलसीविवाहकर्मणि आचार्यकर्म कर्तुमाचा-र्यस्य पूजनं वरणं च करिष्ये भूमिदेवाग्रेति अर्घ्यं दत्त्वा गन्धाक्षतपुष्प-मालादिभिः सम्पूज्य आपः क्षीर० सम्पादिताष्टाङ्गार्घेण आचार्य-सम्मुखः—**अर्घोऽर्घोऽर्घः प्रतिगृह्यताम्**। अहं प्रतिगृह्णामि इत्याचार्यः। ततो वरणसामग्रीं करे कृत्वा एभिर्गन्धाक्षत० तुलसीविवाहकर्मणि आचार्यत्वेन त्वामहं वृणे, वृतोस्मि इति प्रत्युक्तिः। आचार्यस्तु० इति

सम्प्रार्थ्य अर्घः ३ प्रतिगृह्यताम् इति पुनरर्घं दद्यात् । अहं प्रतिगृह्णामीत्याचार्यः । पुनः पूर्ववत् अष्टाङ्गमर्घमादाय—आगतोऽसि वरश्रेष्ठ० असौ यस्ताम्रो० असौयोऽवसर्पति० इति नाभ्यादिवक्त्रपर्यन्तमर्घं दत्त्वा नमोस्त्वनन्तायेति संपूज्य वरणसामग्रीमादाय एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यादिभिः करिष्यमाणतुलसीदानप्रतिग्रहार्थं व्याघ्रपदगोत्रं वैयाघ्रपादगार्ग्यवासिष्ठेति त्रिप्रवरं श्रीदामोदरं वरत्वेन त्वामहं वृणे वृतोऽस्मिइति प्रत्युक्तिः । ततः साचार्यो यजमानाय तिलकाशीर्वचनं कुर्यात् ततः वाद्यघोषपुरस्सरं शान्तिपाठं पठन्तो विवाहस्थलं प्रविशेयुः तत्र रक्तकम्बलादिना तुलसीदामोदरयोर्मध्येऽन्तःपटं विधाय प्राङ्मुखीं दामोदरप्रतिमां पश्चिमाभिमुखीं रौप्यमयीं तुलसीमवस्थाप्य स्वयं दाता उदङ्मुखो भूत्वा स्वासने उपविश्य मधुपर्केण अर्चयेत् आचम्यप्राणानायम्य अद्येहेत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकोऽहमागतं दामोदरं वरं मधुपर्केण अर्चयिष्ये इति संकल्प्य विवाहप्रकरणोक्तरीत्या पृ०—७९) विष्टरदानादि मधुपर्कदानान्तं कृत्वा बहिः शालायां पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निस्थापनं कृत्वा यजमानः वस्त्रचतुष्टयं दामोदराय दद्यात् । तत्र वस्त्रद्वयं तुलसीपरिधानार्थं बोध्यम् । जरां गच्छ० या अकृन्तन्० इति मंत्रद्वयेन तुलसीं वस्त्रे परिधापयेत् । यदाबध्नन्० इति कङ्कणं च बध्नीयात् ततः परस्परं समञ्जेथामिति प्रेष्य तुलसीदामोदरौ सम्मुखीकुर्यात् । तत उभयपक्षीया शाखोच्चारं च कुर्युः । तत्र किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य इत्यादिप्रश्नोत्तरेषु निम्नप्रकारेण वक्तव्यम्—व्याघ्रपदगोत्रस्य वैयाघ्रपदगार्ग्यवासिष्ठेति त्रिप्रवरस्य देवमीढवर्म्मणः प्रपौत्राय व्याघ्रपदगो० वैयाघ्र० शूरसेनवर्म्मणः पौत्राय व्याघ्रपगो० वैयाघ्र० त्रिप्रवरस्य वसुदेववर्मणः पुत्राय अनन्तकोटिब्रह्माण्डनायकाय दामोदराय श्रीधराय वराय । कन्यापक्षेतु—आलम्बायनगोत्रस्य आलम्बायनदेवलगौतमेति त्रिप्रवरस्य विश्वकर्मणः प्रपौत्रीम् आल० गो० आल० त्रिप्रवरस्य प्रजापतेः पौत्रीम् आल० गो० आल० त्रिप्रव-

रस्य ईश्वरस्य पुत्रीमिति वक्तव्यम् । ततः समाचारात् परिधास्यै० इति यशसा० इतिमंत्राभ्यां दामोदरस्य वस्त्रद्वयपरिधानं कारयेत् । ततश्छोलिकाभरणं कृत्वा लग्नदानं विधाय तुलसीदानसंकल्पं कुर्यात्—कुशतिलयवजलान्यादाय तुलसीशाखां कांस्यपात्रोपरि हस्ते धृत्वा ॐविष्णुः ३ अद्य हेत्यादि देशकालकीर्तनान्ते अमुकोहं सपत्नीक० व्याघ्रपदगोत्रस्य वैयाघ्रपदगार्ग्यवासिष्ठेति त्रिप्रवरस्य देवमीढवर्मणः प्रपौत्राय शूरसेनवर्म्मणः पौत्राय वसुदेववर्म्मणः पुत्राय अनन्तकोटिब्रह्माण्डनायकाय दामोदराय श्रीधराय वराय आलम्बायनगोत्रस्य आलम्बायनदेवलगौतमेतित्रिप्रवरस्य विश्वकर्मणः प्रपौत्रीं प्रजापतेः पौत्रीम् ईश्वरस्य पुत्रीं सर्वार्चितां श्रीरूपिणीं तुलसीं कन्यां यथाशक्त्यलंकृतां यथाशक्त्युपकल्पितयौतुकयुतां प्रजापतिदेवतां मम जन्मप्रभृति उपार्जितकायिकवाचिकमानसिकत्रिविधपापक्षयपूर्वकसमस्तपितॄणां निरतिशयानन्दब्रह्मलोकावाप्त्यादि कन्यादानफलपुत्रपौत्राद्यनवच्छिन्नसन्ततिलक्ष्मीप्राप्त्यादि तुलाकल्पोक्तफलसिद्धि—एकविंशतिपुरुषोद्धरणवैकुण्ठभवनगमन——तत्रत्यविपुलभोगोपभुक्त्यनन्तरं विष्णुसायुज्यप्राप्त्यर्थं तुभ्यं सम्प्रददे, इत्युक्त्वा सकुशाक्षतजलं तुलसीपल्लवं दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठेन परिकल्प्य दामोदरहस्ते दद्यात् । कन्यां कनकसम्पन्नां कनकाभरणैर्युताम् । दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया ॥ इति दानवाक्यं पठेत् ततः तुलसीदामोदरयोः पूजनं कृत्वा प्रार्थयेत्—त्रैलोक्यनाथ देवेश सर्वभूतदयानिधे । दानेनानेन सुप्रीतः सदा शान्ति प्रयच्छ मे ॥ तत आचार्यः देवस्यत्वा सवितुः० प्रजापतये कन्यां प्रतिगृह्णामि ॐद्यौस्त्वा ददातु पृथ्वी त्वा प्रतिगृह्णातु ॐस्वस्ति इत्युक्त्वा दक्षाङ्गुष्ठेन परिकल्पितं तुलसीपल्लवं गृहीत्वा कामस्तुतिं पठेत् ॐकोऽदात् कस्मा अदात्० इति । ततो यजमानः सुवर्णतिलकुशयवजलान्यादाय ॐविष्णुः ३ अद्येह अमुकोऽहं तुलसीरूपकन्यादानकर्म्मणः फलप्रतिष्ठासिध्यर्थमिदं सुवर्णमग्निदैवतं

दामोदराय वराय तुभ्यं सम्प्रददे न मम इत्युक्त्वा दद्यात् । आचार्यः ॐस्वस्ति वदेत् । अथाचारात् पुरोहितादिः द्रव्यपूगीफलादिभिः तुलसीदामोदरयोरञ्चलग्रन्थि यज्ञोपवीतेन बद्ध्वा एतन्ते० अञ्चल-ग्रन्थे सुप्रतिष्ठितो भवेति प्रतिष्ठापयेत् । ततः विवाहवेदिं गत्वा ब्रह्मोप-वेशनादि पर्युक्षणान्तं कृत्वा प्रोक्षणीं संस्थाप्य अग्निं सम्पूज्य जिह्वा-रेखापूजनं च विधाय आघारावाज्यभागौ हुत्वा महाव्याहृतीः सर्व-प्रायश्चित्तं राष्ट्रभृद्धोमं जयाहोममभ्यातानहोमं च कृत्वा प्राजापत्यं हुत्वा स्विष्टकृद्धोमान्तं ॐनमो भगवते वासुदेवाय स्वाहा इति नवाहुतीः ॐकेशवाय नमः स्वाहा । ॐनारायणाय नमः स्वाहा । ॐमाधवाय नमः स्वाहा । ॐगोविन्दाय नमः स्वाहा । ॐविष्णवे० ॐमधुसूदनाय० ॐत्रिविक्रमाय० ॐवामनाय० ॐश्रीधराय० ॐहृषीकेशाय० ॐपद्मना-भाय० ॐदामोदराय० ॐउपेन्द्राय० ॐवासुदेवाय० ॐअनिरुद्धाय० ॐअच्युताय० ॐअनन्ताय० ॐगदिने० ॐचक्रिणे० ॐविष्वक्सेनाय० ॐवैकुण्ठाय० ॐजनार्दनाय० ॐमुकुन्दाय० ॐअधोक्षजाय नमः स्वाहा । इति चतुर्विंशत्याहुतीर्जुहुयात् । सपत्नीको यजमानः विष्णुना सह तुलस्याश्चतस्रः प्रदक्षिणाः कुर्यात् । शतकुम्भसूक्तं नवर्चं पावमानं जीवसूक्तं नवसूक्तंशान्तिकाध्यायं वैष्णवसंहितां जपेत् । नार्यो मंगल-गीतादिकुर्युः । ततः आचार्यः पूर्णाहुतिं कृत्वा तुलसीमूर्धनि **ॐआपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम्** इत्यनेन आपोहिष्ठेत्यादि ऋचेन च अभिषिञ्चेत् हरिद्रासिन्दूरादिदानं च कुर्यात् । संस्रवप्राशनादि प्रणीताविमोकान्तं कुर्यात् । ततो यजमानः ब्रह्मणे वृषभं तन्निष्क्रयं वा दत्वा आचार्याय गां शय्यां च यथासम्भवं दद्यात् अन्ते रौप्यतुलसीप्रतिमासहितां दामोदरप्रतिमां च पुनः सम्पूज्य दद्यात् दक्षिणां भूयसीं च ब्राह्मणेभ्यो विभज्य मिष्टान्नेन सिद्धान्नेन वा तान् भोजयित्वा विसृजेत् । आचार्यश्च तुलसीसहितं दामोदरं शिबिकारूढं कृत्वा स्वगृहमानाय्य मङ्गलवाद्यपुरस्सरं जीवन्तिका-पूजनपूर्वकनृत्यगीतादिभोजनात्सवं कुर्वीत । इति तुलसीविवाहविधिः ।

अथ तुलसीपूजाप्रयोगः

तत्रादौ तुलसीपश्चिमतः प्राङ्मुख उपविश्य आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा मम समस्तपातकशमनपूर्वकाभीष्टसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं यथामिलितोपचारैः श्रीतुलसीपूजां करिष्ये । इति संकल्पयेत् "ध्यायामि तुलसीं देवीं श्यामां कमललोचनाम् । प्रसन्नां पद्मकह्लारवराभयचतुर्भुजाम् ॥१॥ किरीटहारकेयूरकुण्डलादिविभूषिताम् ॥ धवलांशुकसंयुक्तां पद्मासननिषेदुषीम् ॥२॥" इति **ध्यानम्** । भगवत्यै तुलस्यै नमः **आवाहनम्** ॥१॥ विष्णुवल्लभायै नमः **आसनम्** ॥२॥ सर्वदेवमयायै नमः **पाद्यम्** ॥३॥ सर्वतीर्थमयायै नमः **अर्घ्यम्** ॥४॥ दैत्यान्तकृत्प्रियायै नमः **आचमनीयम्** ॥५॥ सर्वलोकहितायै नमः **स्नानम्** ॥६॥ लक्ष्मीसहोदरायै नमः **वस्त्रयुग्मं कंचुकीं च** ॥७॥ महादेव्यै नमः **गंधं कुंकुमं च** ॥८॥ रमावासायै नमः **पुष्पाणि** ॥९॥ अभीष्टदायै नमः **धूपम्** ॥१०॥ पापहारिण्यै नमः **दीपम्** ॥११॥ भगवत्यै नमः **नैवेद्यम्** । **आचमनं च** ॥१२॥ अमृतसंभूतायै नमः मुखवासतांबूलं **ऋतुफलानि च** ॥१३॥ अमृतरूपिण्यै नमः **दक्षिणाम्** ॥१४॥ जगद्धात्र्यै नमः **कर्पूरेण नीराजनम्** ॥१५॥ सुदक्षिणायै नमः **प्रदक्षिणाम्** ॥१६॥ परमेश्वर्यै नमः **पुष्पांजलिम्** ॥१७॥ अभीष्टदायै नमः **नमस्कारम्** ॥१८॥ एवं षोडशोपचारैः संपूज्य **प्रार्थयेत्**—'सौभाग्यं संततिं देहि धनं धान्यं च मे सदा ॥ आरोग्यं शोकशमनं कुरु मे माधवप्रिये ॥१॥ अभीष्टफलसिद्धिं च सदा देहि हरिप्रिये । देवैस्त्वं निर्मिता पूर्वमर्च्चितासि मुनीश्वरैः ॥२॥ अतो मां सर्वदा भक्त्या कृपादृष्ट्या विलोकय । पतेरायुश्च भाग्यं च सदा देहि हरिप्रिये ॥३॥ पूतनाभयसंत्रासाद्रक्षितश्च यथा हरिः । तथा संसारसंत्रासाद्रक्ष मे वंशमुत्तमम् ॥४॥ तुलसि श्रीसखि शुभे पापहारिणि पुण्यदे । नमस्ते नारदनुते नारायणमनःप्रिये ॥५॥ **तुलसीमंगलम्** ।